

گزارش سفر به کشور مغرب

سید محمود مرعشی نجفی

بخش سوم

نفر جمعیت دارد. مکناس محل اصلی مولی اسماعیل، از علویان مغرب (در گذشته به سال ۱۷۲۳ م)، بوده است. برادر وی، مولی رشید، سلطان تمامی مغرب بود و در شهر فاس اقامت داشت. پس از درگذشت رشید، برادرش، ملا اسماعیل، حاکم مغرب شد و مکناس را مرکز مغرب قرار داد. در سال ۱۹۱۲ م، که مغرب زیر سلطه فرانسوی‌ها بود، شهر «رباط» پایتخت قرار گرفت. خاندان سلطان کنونی مغرب بیش از ۳۲۰ سال است که بر مغرب حکومت می‌کنند و از علویان به‌شمار می‌آیند.

کتابخانه بزرگ جامع الکبیر

طبق برنامه، صبح چهارشنبه ۷۹/۱۲/۱۰ آقای دکتر شوقی پنین به همراه دبیر اول سفارت کشورمان به هتل محل اقامت ما آمدند و با اتومبیل کتابخانه سلطنتی و همراه آنها و آقای محمدعلی تبریزیان عازم بازدید از کتابخانه معروف «جامع الکبیر» در شهر «مکناس» شدیم. مسیر رباط تا مکناس قریب ۱۶۰ کیلومتر است. در سر راه، نخستین شهر «الخمیسات»

می‌باشد که نزدیک به پنجاه هزار نفر در آن سکونت دارند و از شهرهای قدیم مغرب می‌باشد. در مسیر، که به‌صورت بزرگراه می‌باشد، زیباترین مناظر سبز و طبیعی چشم را می‌نوازند و هیچ جای خالی بدون سبزی در زمین یافت نمی‌شود، بخصوص درخت‌های بی‌شمار «اکالیپتوس» که در تمیزی هوای آن دیار بسیار مؤثرند. این درخت در سرزمین مغرب به‌وفور یافت می‌شود.

پس از دو ساعت، به شهر مکناس رسیدیم. این شهر از شهرهای مهم و قدیمی مغرب است و ششصد هزار

در گنجینه جامع الکبیر

آمادگی خودمان را مبنی بر تهیه فهرستی کامل از نسخه‌های خطی آن کتابخانه اعلام نمودیم، ولی متأسفانه موافقت حاصل نشد.

بیشترین نسخه‌های خطی این کتابخانه مورد هجوم موربانه و دیگر آفت‌ها قرار گرفته و برخی از نسخه‌ها آنچنان فرسوده شده‌اند که به هیچ‌وجه نمی‌توان آن‌ها را بازسازی کرد. باعث تعجب است که مسؤولان رده بالا چرا تاکنون نسبت به این مهم اقدامی ننموده‌اند. نسخه‌ای را از قفسه برداشتم با تعجب بسیار دیدم نسخه‌ای از کتاب المختصر المدونة از مؤلف ناشناخته است که در سال ۵۱۲ ق به خط مغربی کتابت شده و با ورق زدن، تکه‌های ریز از متن جدا می‌شدند و بر زمین می‌ریختند. با قرار دادن در جای خود، مجدداً مقداری از خورده برگ‌های کتاب بر زمین ریختند.

سپس نسخه خطی دیگری توجه مرا جلب نمود. این جانب تاکنون که بالغ بر چهل سال است همه‌روزه با نسخه‌های خطی اسلامی سروکار دارم، نسخه‌ای چنین قطور ندیده بودم تا آن‌جا که به‌خاطر دارم، قطر این کتاب بالغ بر بیست سانتی‌متر بود. کتاب شرحی بود بر مختصر خالد از علی بن محمد بن عبدالرحمن الاجهوری المصری المالکی در گذشته به سال ۱۰۶۶ هـ ق به همین دلیل، عکسی با آن نسخه به یادگار گرفتم.

چون فرصت ما اندک بود و بایستی در مرحله بعدی به شهر «فاس» می‌رفتیم، چندین نسخه دیگر را با شتاب بررسی نمودم که برخی از آن‌ها را در ذیل یادآور می‌شوم.

متذکر می‌شوم که این کتابخانه دارای پانزده هزار نسخه چاپی است که قدیمی‌ترین آن چاپ ۱۹۵۲ م است. اما متأسفانه با آن‌که در این مجموعه نسخه‌های خطی بسیار نفیس یافت می‌شوند، آن‌گونه که بایسته است، به آن‌ها توجه نمی‌شود؛ حداقل کاری که باید انجام شود تهیه فهرست کاملی از نسخه‌هاست، سپس بازسازی هر یک. چنانچه تدبیری اندیشیده نشود، تا چند سال دیگر این نسخه‌های ارزشمند به

پس از ورود به شهر مکناس، برای بازدید از کتابخانه «جامع الکبیر» عازم آن‌جا شدیم. رئیس کتابخانه، آقای عبدالسلام براق، که بیش از ۳۴ سال است ریاست آن‌جا را برعهده دارد، با اطلاع قبلی از ورود ما، به استقبال ما شتافت. وی طی توضیحاتی چنین گفت: «اصل این کتابخانه در عصر مرابطین در سال‌های ۸۶۸ و ۸۶۹ هـ ق بنیاد گذارده شده است، ولی تاریخ تأسیس رسمی آن سال ۱۹۴۸ م در زمان سلسله «سعدی» بوده است. در این کتابخانه، تعداد ۱۴۶۰ جلد نسخه خطی نفیس گردآوری شده و موضوعاتی از قبیل تفاسیر و علوم قرآنی، فقه، حدیث، اصول دین، ادبیات، فلسفه، تصوف، تاریخ، جغرافیا، زبان‌شناسی و رجال تراجم را شامل می‌شود. برخی از نسخه‌های آن بسیار کهن و مربوط به بیش از یک هزار سال قبل و برخی دیگر نسخه‌های هنری می‌باشند که آغاز آن‌ها دارای تذهیب فوق‌العاده زیباست و به سلاطین وقت پیشکش شده‌اند و امضای برخی از شاهان در پشت برگ آغازین نسخه‌ها مشهود می‌باشد.

ساختمان جدید این کتابخانه دارای دو تالار بزرگ برای مطالعه عموم است و در دو نوبت صبح و عصر ارائه خدمات می‌کند. بخش عمده نسخه‌های خطی این مجموعه مربوط به دوره پادشاهان «سعدی» و «علوی» است و نیز بخشی دیگر، که از جمله نسخه‌های کهن می‌باشد، مربوط به دوران سلسله «مرینی»، به‌ویژه حکومت ناصرالدین بالله یوسف بن یعقوب در سده ۱۳ میلادی ۱۳۰۷ - ۱۲۸۶ م، است. این کتابخانه در حال حاضر، وابسته به وزارت فرهنگ مغرب می‌باشد.»

متأسفانه تاکنون هیچ فهرستی از نسخه‌های خطی آن کتابخانه چاپ نشده و فقط برخی از نسخه‌های نفیس آن را دکتر صلاح‌الدین المنجد در مجموعه مجمع الفهارس به سال ۱۹۵۸ - ۱۹۵۹ م معرفی نموده است. هم‌چنین فهرست‌واره‌ای از نسخه‌های خطی آن به نام لائحة المخطوطات الموجودة بخرانة الجامع الکبیر از سوی «وزارت اوقاف، فرهنگ و مسائل اسلامی مغرب» در ۲۲ صفحه تهیه گردیده است که شامل شماره ردیف، نام نگارندگان، نام کتاب‌ها و تعداد اجزا می‌باشد و ظاهراً همین یک نسخه است و آن نیز کامل نیست و مشخصات دقیق نسخه‌ها در آن نیامده‌اند.

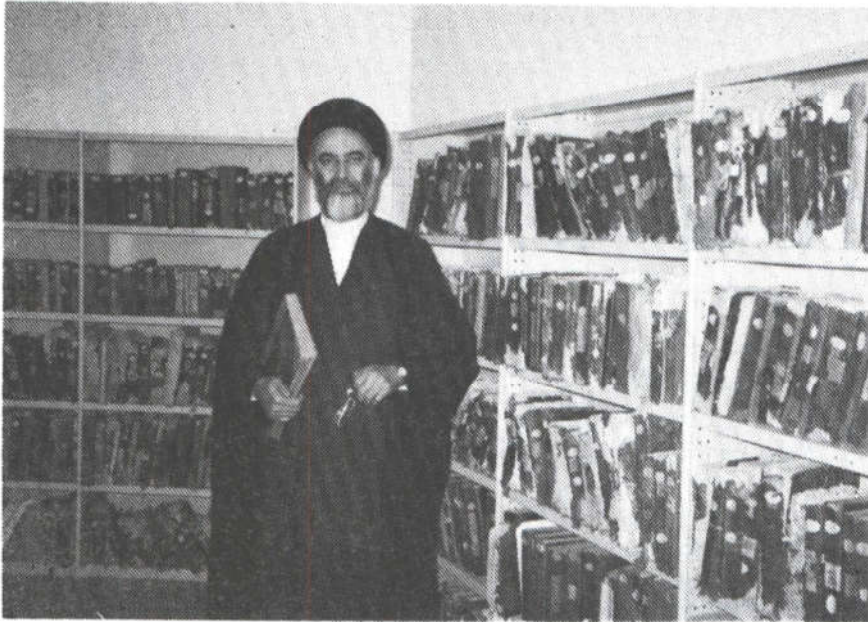
از آقای عبدالسلام براق خواستم تصویر این دفتر را در اختیار ما قرار دهد تا آن را به چاپ برسانیم و حتی

۱. در مقاله قاسم بن احمد السامرائی در مجله عالم الکتب، ج ۱۵، عدد ۳ و برخی منابع دیگر، تعداد نسخه‌های این کتابخانه را ۶۰۷ جلد آورده‌اند، اما صحیح همان است که مسؤول کتابخانه بیان داشت. احتمالاً برخی از نسخه‌ها قبلاً به سرقت رفته‌اند.

آخر نسخه آمده است. این جانب از برگ پایانی آن تصویر گرفتم که متأسفانه چندان خوانا نمی‌باشد. این نسخه یکی از نفیس‌ترین نسخه‌های این کتابخانه و دیگر کتابخانه‌ها به‌شمار می‌آید.

کلی نابود خواهند شد. در تصویر به وضوح آشکار است که نسخه‌ها چگونه مورد هجوم آفات قرار گرفته‌اند. این جانب اعتقاد دارم نگره‌داری این‌گونه نسخه‌های نفیس

در گنجینه جامع الکبیر

مستلزم هزینه‌های گزاف می‌باشد و اعتبارات موجود پاسخگوی این مهم نیستند. از این‌رو، می‌بایست تمامی نسخه‌های خطی کتابخانه‌های کوچک به یک کتابخانه بزرگ، که دارای بخش‌های ویژه بازسازی و کارکنان آموزش‌دیده می‌باشد، منتقل گردند. در غیر این صورت، به دلیل فقدان بودجه لازم، روز به روز رو به فرسایش هستند. در کشور خودمان نیز این‌گونه است. برخی تصور می‌کنند فقط با ساختن چند اتاق و جمع‌آوری نسخه‌ها، کار تمام است، در صورتی که نگره‌داری و اداره یک کتابخانه مهم‌تر از بنیاد آن است. به همین دلیل، در طول تاریخ، در منابع می‌خوانیم که کتابخانه‌های کوچک، که افراد خودشان وقف و در محل کوچکی برپا کرده‌اند، به تدریج از میان رفته‌اند.

برخی از نسخه‌های موجود در کتابخانه جامع الکبیر مکناس عبارتند از:

۱. الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ابی اسحاق احمد بن محمد بن ابراهیم النیسابوری الثعلبی^۱ (م ۴۲۷ ق)، نسخه‌ای کهن که در سال ۱۱۲۱ ق وقف این کتابخانه گردیده است. (ش ۲۰)؛

۲. جمهرة اللغة، ابوبکر محمد بن حسن بن دُرید، (م ۳۲۱ ق)، نسخه‌ای بسیار کهن و نفیس که در حیات ابن دُرید به سال ۳۱۷ ق کتابت و بر وی خوانده شده و دست‌خط او در

خط ابن درید در گنجینه جامع الکبیر

۱. نسخه بسیار کهن و نفیسی از تفسیر الکشف و البیان در کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله‌العظمیٰ مرعشی نجفی (ره) موجود می‌باشد که شامل نیمی از آن است و در سده ۷ ق با نسخه اصل مقابله و تصحیح شده. ضمناً این کتاب به تازگی برای نخستین بار در چند جلد در بیروت چاپ و منتشر شده است.

۳. المختصر المدونة، مؤلف مجهول، کتابت ربيع الآخر ۵۱۲ق، به خط مغربی، نسخه بسیار مورد هجوم آفت‌ها قرار گرفته و به متن آن نیز سرایت کرده‌اند.
۴. الهدایة الی بلوغ النهایة، مکی بن ابی طالب القیسی، (م ۴۳۷ق)، نسخه‌ای بسیار کهن و نفیس، کتابت سده ۷ق به خط مغربی؛
۵. معانی القرآن، احمد بن محمد المرادی النحوی النحاس، (م ۳۱۳ق)، کتابت رمضان ۵۳۰ق به خط مغربی؛
۶. مجموعه چند رساله از جمله: تحریر الکلام من مسائل الالتزام، عبدالله محمد بن عبدالرحمن المغربي المالکی الخطیب (م ۹۵۴ق)، به خط مغربی؛
۷. الواضحة السماع (در فقه)، عبدالله بن حبیب (م ۲۳۸ق)، بدون تاریخ، نسخه کهن، برگ‌های آغازین و پایانی آن افتاده‌اند.
۸. هدایة القاصدين و نهاية الواصلين، محی‌الدین ابوالعباس احمد بن ابوالحسن علی بن یوسف القرشی البونی؛ این نسخه دارای تملک‌های بسیاری از سلاطین سعیدیه و دارای امضای امیرالمؤمنین ابن احمد المنصوری می‌باشد.
۹. تفسیر الکشاف، زمخشری، شامل آغاز قرآن تا سوره «کهف»، نسخه کهن، کتابت محرّم ۶۰۶ق؛
۱۰. تفسیر الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن، عبدالرحمن بن محمد بن مخلوف الثعالبی الجعفری المالکی الاشعری (م سال ۸۷۵ق در الجزایر)، دو جلد؛ نسخه به تاریخ نیمه ذی‌قعدة ۹۲۰هـ مقابله و تصحیح شده است.
۱۱. تفسیر الهدایة الی بلوغ النهایة، محمّد مکی بن ابی طالب حموش بن محمد بن مختار القیسی، متوفی در قرطبه، محرّم سال ۴۳۷ق، به خط مغربی؛ از نسخه‌های بسیار نفیس و نایاب و طبق گفته برخی از مورّخان، این تفسیر در هفتاد جلد بوده است.
۱۲. ارشاد الساری لشرح صحیح البخاری، شهاب‌الدین احمد بن محمد بن الخطیب القسطلانی الشافعی المصري (م ۹۲۳ق)، کتابت ۱۱ شعبان ۹۷۴ق؛
۱۳. ارشاد الساری لشرح صحیح البخاری (نسخه دیگر)، کتابت ۲۳ ربيع الثاني ۹۸۵ق؛
۱۴. مناهج المحدثين و سبيل طالبیه المحققين فی شرح مسلم، ابی‌زکریّا یحیی بن شرف النووی الشافعی (م ۶۷۶ق)، کتابت
- شنبه ۴ جمادی الاولي ۹۹۸ق؛
۱۵. مناهج المحدثين و سبيل طالبیه المحققين فی شرح مسلم (نسخه دیگر)، کتابت ۱۰ جمادی الاولي ۶۹۷ق، به خط نسخ؛
۱۶. تدریب الراوی فی شرح تقریب النووی، سیوطی (م ۹۱۱ق)، کتابت ۱۹ رمضان ۹۴۸ق؛
۱۷. کتاب النکت فی شرح البخاری، علی بن عبدالکافی السبکی (م ۷۵۶ق)، کتابت یکشنبه ۲۵ شعبان ۸۵۶ق، به خط نسخ؛
۱۸. مطالع الانوار علی صحیح الآثار و فتح ما استغلق فی کتاب الموطأ و کتاب مسلم و البخاری، ابی‌اسحاق ابراهیم بن یوسف الوهرانی الحمیری (المشهور بابن قرقول - م ۵۶۹ق)، نسخه کهن، کتابت ۱۱ رجب ۶۲۹ق، نسخه بسیار نفیس و نایاب؛
۱۹. تقييد المهمل، حسین بن محمد بن احمد الجیانی الغسانی الاندلسی (م ۴۹۸ق)، نسخه نفیس و نایاب؛
۲۰. تذکرة المجتبین فی اسماء سيد المرسلين، أبی‌عبدالله محمد بن قاسم الانصاری الرصاع قاضی الجماعة بتونس (م ۸۹۴ق)، کتابت ۴ ذی‌الحجه ۸۹۵ق؛
۲۱. تذکرة المجتبین فی اسماء سيد المرسلين (نسخه دیگر)، به خط ابراهیم بن محمد السیجومی (از شاگردان مؤلف)، کتابت ۸۷۸ق؛
۲۲. الاکتفاء بما تضمنته من مغازی الرسول ﷺ و مغازی الثلاثة الخلفاء، ابی‌الربیع سلیمان بن موسی بن سالم الحمیری الکلاعی (م ۶۳۴ق)، به خط مغربی، کتابت شنبه ۶ جمادی الثاني ۹۹۷ق؛
۲۳. عمدة اهل التوفيق و التسييد فی شرح عقيدة اهل التوحيد، ابی‌عبدالله محمد بن یوسف السنوسی الحسینی التلمسانی، (م ۸۹۵ق)، کتابت یکشنبه ۲۰ رجب ۹۹۷ق؛
۲۴. عمدة اهل التوفيق و التسييد فی شرح عقيدة اهل التوحيد (نسخه دیگر)، کتابت ۹۹۱هـ؛
۲۵. الشرح الكبير، خليل تاج‌الدین بهرام بن عبدالله بن عبدالقادر الدمیری (م ۸۰۵ق)، کتابت ۱۱ جمادی الآخر ۹۶۲ق؛
۲۶. شفاء الغليل فی حلّ مقلّ الشیخ خلیل، ابی‌عبدالله محمد بن احمد بن محمد بن غازی العثماني المکناسی (م ۹۱۹ق)، کتابت پنجشنبه ۲ جمادی الاولي ۹۶۰ق؛
۲۷. شرح التحفة المعروف بابن الناظم، ابی‌یحیی محمد بن محمد بن محمد بن عاصم القیسی الاندلسی الغرناطی

- سال هشتم، شماره سوم، شماره پیاپی ۲۹
- ۶

(م ۸۵۷ ق)، کتابت ۲۳ ذی‌القعده ۹۸۹ ق؛

۲۸. شرح علی تنقیح القرافی، ابی‌زکریا یحیی بن ابی‌زکریا الفاسی، کتابت دوشنبه ذی‌حجه ۷۴۳ ق؛

۲۹. شرح ملحة الاعراب، ابی‌محمد القاسم بن علی بن محمد الحریری (صاحب المقامات - م ۵۱۶ ق)، کتابت ۶ ذی‌الحجه ۷۲۳ ق؛

۳۰. فوائد القلائد فی مختصر الشواهد، ابی‌محمد محمود بن احمد العینی (م ۸۵۵ ق)، کتابت ۲۴ جمادی‌الاولیٰ ۹۶۷ ق؛

۳۱. اتحاف ذوی الاستحقاق ببعضی مراد المرادی و زوائد ابی‌اسحاق، حاشیه‌ای است بر الفیه ابن‌مالک، محمد بن احمد بن غازی العثماني المکناسی (م ۹۱۹ ق)، کتابت شوال ۹۸۲ ق؛

۳۲. نصیحة، ابی‌عمر بن خلیل الاشییلی، کتابت چهارشنبه ۱۶ ذی‌القعده ۹۱۲ ق؛

۳۳. قرآن کریم «معروف به قرآن ابن‌مرزوق»، بر روی پوست، کتابت اوایل سده ۶ ق در شهر بلنسیه اندلس؛ این نسخه نفیس را ابن‌مرزوق خطیب هنگام مجاورت در مکه مکرمه فراهم نموده است.

۳۴. النوادر و الزیادات، ابن‌ابی‌زیدون قیروانی، در دو جلد؛

۳۵. حاشیه‌ی الوانوعی علی‌الهدایة؛

۳۶. شرح ابی‌علی بن رحال بر مختصر خلیل، جلد دوم در ۱۴ جزء؛

۳۷. مسند احمد بن حنبل، نسخه‌ی کهن و نفیس؛

۳۸. شرح الکرمانی علی صحیح البخاری، نسخه‌ی کهن و نفیس شرقی؛

۳۹. المنزع البدیع، سچلماسی، در علوم بلاغت؛ این نسخه با نسخه‌ای دیگر در کتابخانه موزه بریتانیا در لندن اساس چاپ آن قرار گرفته است؛

۴۰. نیمه نخست سنن الکبری، ابی‌عبدالرحمن نسائی، نسخه‌ای بسیار کهن و نفیس، کتابت اوایل سده ۶ ق در دمشق؛

۴۱. جواهر الدرر فی حلّ الفاظ المختصر، محمد بن ابراهیم بن خلیل التتائی، دو جلد؛

۴۲. البدر السافر لهدایة المسافر إلی فکاک الاسری من ید العدو الکافر، ابی‌عبدالله محمد بن عبدالوهاب بن عثمان المکناسی (م ۱۲۱۳ ق)، (ش ۵۰۳)؛

۴۳. نفائس الاصول من شرح المحصول للرازی، احمد بن ادریس القرافی المالکی، (م ۶۸۴ ق)؛

۴۴. تنقیح الفصول فی الاصول، قرافی؛

۴۵. شرح تنقیح الفصول للقرافی، ابی‌زکریا یحیی بن ابی‌بکر الفاسی، کتابت ۷۴۳ ق؛

۴۶. الاجماع و الاختلاف، ابی‌بکر محمد بن ابراهیم النیسابوری، (م ۳۱۹ ق)، (ش ۵۱۰)؛

۴۷. کتاب النکت فی شرح البخاری، تقی‌الدین السبکی، (م ۷۵۶ ق)، (ش ۱۵۴).

بجز نسخه‌هایی که یاد شدند، نسخه‌های نفیس دیگری از صحاح شش‌گانه و کتاب‌های حدیثی دیگر در این کتابخانه وجود دارند که بسیاری از آنها از نسخه‌های سلطنتی می‌باشند، و چون فهرست نسخه‌های خطی آن کتابخانه تا کنون چاپ نشده و فرصت نیافتیم که تمامی نسخه‌های آن را از نزدیک ببینیم، به همین مقدار بسنده کردم و این تعداد را که معرفی شد، شخصاً دیده‌ام.

پس از بازدید از کتابخانه «جامع الکبیر» در شهر مکناس، عازم شهر فاس شدیم. فاصله رباط با فاس، بالغ بر ۲۵۰ کیلومتر می‌باشد. در سر راه فاس، عازم یک شهرک کوهستانی بسیار زیبا و مرتفع شدیم که در آن، قبر «مولی ادریس»، مؤسس دولت ادریسی‌ها در مغرب قرار دارد. مرقد او به صورت زیارتگاه است و از سوی دولت، یک شبستان بزرگ به آن افزوده شده و در حال حاضر در دست تعمیر است. نام کامل وی، ادریس بن عبدالله الکامل بن الحسن المثنی بن الحسن السبط ابن فاطمة الزهراء بن الامام علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام می‌باشد.

مسجد و دانشگاه قرویین

«قرویین» نخستین دانشگاه جهان است که در رمضان سال ۲۴۵ ق ۳۰ نوامبر ۸۵۹ م از سوی «فاطمه ام‌البینین»، دختر محمّد فهریه، از اموال موروثی پدر و همسرش بنیاد گردیده است. مساحت اولیه زمین آن ۱۲۴۸ متر مربع با ابعاد ۳۲×۳۹ متر بوده است.

«قرویین» پیش از دانشگاه «الازهر» قاهره، که به سال ۳۵۹ هجری بنیاد گذارده شده، تأسیس گردیده، هم‌چنین پیش از دانشگاه بولونیا در ایتالیا، به سال ۱۱۱۹ م و دانشگاه آکسفورد انگلستان، به سال ۱۲۲۹ م و دانشگاه سوربن پاریس به سال ۱۲۵۷ م آغاز به کار نموده است.

او درخصوص این گنجینه اظهار داشت: نسخه‌های خطی موجود ۱۲۰۰۰ جلد و بالغ بر ۳۰۰۰ عنوان می‌باشد و همگی به زبان عربی هستند. گنجینه دارای دوازده نفر کارمند و تعداد ۳۰۰۰۰ کتاب چاپی است. خزانه قرویین متعلق به مسجد «جامع قرویین» با سابقه تاریخی بیش از یک هزار سال است و یکی از کهن‌ترین کتابخانه‌های جهان به‌شمار می‌آید. این گنجینه در سال ۷۵۰ ق/ ۱۳۹۴ م، در زمان دولت بنی‌مربنی (مربنی‌ها)، که شیفته علوم اسلامی بودند، گسترش یافت. در عصر سعدی‌ها نیز یک قسمت به ساختمان خزانه افزوده شد که بعدها به نام «قبة سعدیه» مشهور گشت، سپس در دوران علوی‌ها، به‌ویژه سلطان محمد پنجم، یک تالار بزرگ با تزئینات چوبی مغربی بسیار زیبا، به سال ۱۹۴۰ م به آن اضافه شد. سلطان حسن دوم برای حفظ ذخایر این خزانه، دستور داد تا توافق‌نامه‌ای درمورد تجهیز مجموعه و مرمت و تهیه ریزفیلیم از نسخه‌های خطی آن، با سازمان علمی و فرهنگی یونسکو همکاری جدی برقرار سازند. این امر موجب شد تا گنجینه به ساختمان جدید در شهر فاس منتقل گردد. این مجموعه هم اکنون مجهز به تجهیزات ریزنگاری، آزمایشگاه ویژه نسخه‌های خطی، دستگاه‌های تنظیم برودت و حرارت و تنظیم فیزیکی است. نسخه‌های کهن ارزشمند این مجموعه در جهان شهرت دارند.

این کتابخانه اگرچه عمومی است، اما بیش‌تر مورد استفاده محققان و دانشجویان دانشگاه «قرویین» می‌باشد. متأسفانه تعداد قابل توجهی از نسخه‌های خطی این کتابخانه به مرور، از میان رفته و یا سرقت شده‌اند و تعداد کتاب‌های موجود در کتابخانه در مقایسه با کتاب‌های به ثبت رسیده اولیه، ناچیز می‌باشد. برخی از نسخه‌های این کتابخانه در وضعیت نامناسبی قرار دارند و آسیب‌های جدی به آن‌ها وارد شده

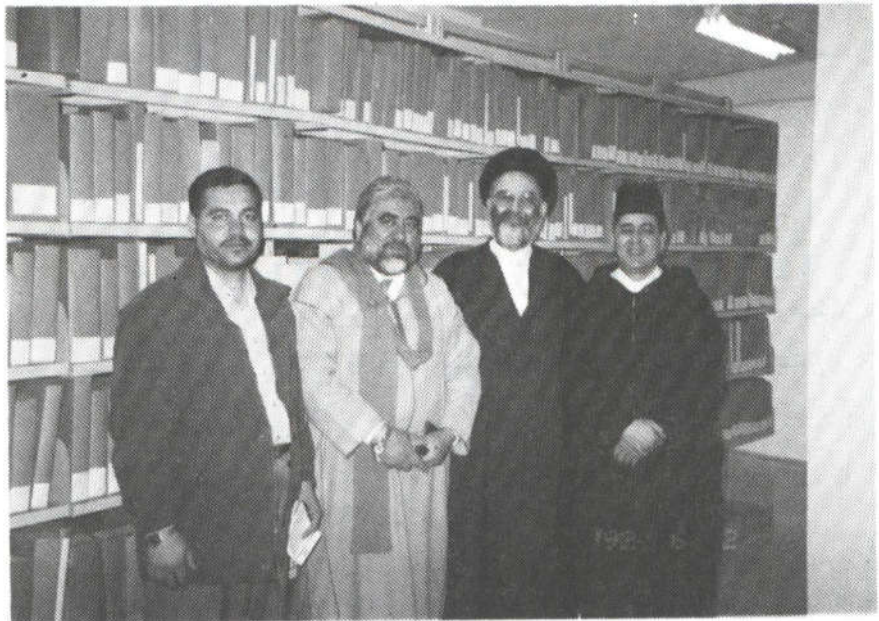
«قرویین دوم» به سال ۳۲۲ ق/ ۹۳۴ م از سوی امیر احمد بن ابی‌بکر الزناتی توسعه یافت و قریب ۲۷۴۸ متر به ساختمان اولیه آن افزوده گردید و از جهت‌های شرقی و غربی و شمالی توسعه یافت و مساحت زمین آن بالغ بر ۳۹۹۶ متر مربع گردید.

در اوایل سده ۶ ق، به دستور قاضی عبدالحق بن معیشة و موافقت امیر علی بن یوسف بن تاشفین، املاک اطراف قرویین خریداری گردید و جمعاً ۱۸۵۰ متر مربع دیگر به زمین آن افزوده شد و «قرویین سوم» بالغ بر ۵۸۴۶ متر مربع بنا گردید.

موضوعاتی که از آغاز در دانشگاه «قرویین» تدریس می‌شدند، برمبنای مذهب امام مالک بودند.

خزانه القرویین

«خزانه القرویین» واقع در شهر فاس، از کتابخانه‌های بسیار مشهور کشور مغرب است. ساختمان جدید این خزانه دارای تجهیزات جدید می‌باشد و به وزارت فرهنگ مراکش وابسته است. هنگام ورود مورد استقبال دکتر علی لغزیوی، مسؤول خزانه قرویین و استاد دانشکده ادبیات دانشگاه فاس قرار

گنجینه نسخه‌های خطی قرویین

گرفتیم. وی از محققان و پژوهشگران مغربی است که آثار را تصحیح و تحقیق کرده و آن‌ها را منتشر ساخته است.

۱. برخی منابع، تعداد نسخه‌های خطی آن را ۲۰۳۰ جلد آورده‌اند.

و نیاز به مرمت اساسی دارند. بیش‌ترین نسخه‌های خطی آن در جعبه‌های ویژه مقوایی نگه‌داری می‌شوند. نسخه‌های خطی این کتابخانه در کلیه زمینه‌های علمی و ادبی و مذهبی از قبیل علوم قرآن و تفسیر، حدیث، فقه، ادبیات، زبان‌شناسی، تاریخ، جغرافیا، طب، نجوم، فیزیک، شیمی، ریاضیات، موسیقی، هم‌چنین سایر رشته‌های علم و ادب می‌باشند.

هنگام بازدید، مسؤول خزانه برخی از نسخه‌های خطی نفیس را به ما نشان داد که در ذیل به نام آن‌ها اشاره خواهم کرد. پس از بازدید، به اتفاق دکتر لغزنی، مسؤول کتابخانه، در ضیافت ناهار با حضور همراهان، از جمله دکتر بنبین و تنی چند از استادان دانشگاه فاس شرکت کردیم و به بحث و تبادل نظر در مورد سابقه تاریخی شهر فاس و مسجد آن پرداختیم. پس از ناهار و اقامه نماز، عازم بازدید از مسجد تاریخی قرویین شدیم. در طول مسیر، که از یک بازار بسیار تنگ گذر می‌کردیم، ساختمان‌هایی را می‌دیدیم که انسان ناخودآگاه تصور می‌کرد در یک هزار سال قبل زندگی می‌کند؛ زیرا وضع ظاهری و معماری آن‌ها به گونه‌ای بود که برخی از آن‌ها از سابقه چند صد ساله حکایت داشتند و برای ما بسیار جاذب بودند. مغازه‌ها با سبک و سیاق قدیم به فروش اجناس خود مشغول بودند.

پس از دقایقی، وارد محوطه مسجد شدیم. جالب آن که کاشی‌کاری‌های آن از زمان‌های بسیار دور، کماکان پابرجا هستند. در محوطه سرپوشیده مسجد «قرویین» که بسیار بزرگ و با عظمت است، در هر گوشه و کنارش، یک استاد بر صندلی نشسته و شاگردان به صورت نیم‌دایره از بیانات او استفاده می‌کنند. طبق اظهار مسؤولان مسجد، این سبک از هزار سال قبل تاکنون در این مسجد ادامه دارد.

جهانگردان بی‌شماری برای بازدید از این مسجد تاریخی و دیگر آثار قدیمی برجای‌مانده اسلامی، که در آن ناحیه به وفور یافت می‌شوند، به کشور مغرب مسافرت می‌کنند. بسیاری از آن‌ها در پشت در ورودی، از بنای مسجد تصویربرداری می‌کردند. به غیر مسلمانان اجازه ورود به مسجد داده نمی‌شود.

از فهرست نسخه‌های خطی خزانه قرویین تاکنون چهار جلد آن چاپ و منتشر شده است که به آن‌ها اشاره خواهد شد. در میان نسخه‌های خطی خزانه قرویین، غیر از نسخه‌های

کهن کوفی از قرآن کریم، چند نسخه بسیار کهن و نفیس وجود دارند که در سده‌های ۳ و ۴ هجری کتابت شده و از جمله کهن‌ترین نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های جهان به‌شمار می‌آیند. برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱. جامع البیان فی تفسیر القرآن، محمد بن جریر طبری، کتابت ۳۹۱ ق؛
  ۲. سیر الفزازی یا السیر فی الاخبار و الاحداث، کتابت ۲۷۰ و ۳۷۹ ق؛
  ۳. المختصر الکبیر فی الفقه المالکی، عبدالله بن عبدالحکم بن اعین المصری (م ۲۱۴ ق)، کتابت سده چهارم ق؛
  ۴. النوادر و الزیادات علی ما فی المدونه و غیرها من الامتهات، عبدالله بن عبدالرحمن الدفیری القيروانی المالکی (م ۳۸۶ ق)، کتابت سده چهارم ق؛ نسخه در سال ۳۸۳ ق با نسخه اصل به خط مؤلف مقابله و تصحیح شده است.
  ۵. الامالی المصریه (در حدیث)، تخریج حسین بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل محاملی (م ۳۳۰ ق)، کتابت نیمه نخست سده چهارم ق، به خط مؤلف؛
  ۶. مختصر اعراب القرآن و معانیه، ابواسحاق ابراهیم بن سری بن سهل زجاج (م ۳۱۱ ق)، کتابت ذی‌الحجه ۳۸۲ ق؛
  ۷. مختصر، ابی مصعب احمد بن ابی‌بکر زهری (م ۲۴۲ ق)، کتابت ۳۵۹ ق در قرطبه اندلس، به خط اندلسی حسین بن یوسف عبدالامام الحاکم المستنصر؛
  ۸. مختصر کتاب العین، ابی‌بکر محمد بن حسن زبیدی اشبیلی (م ۳۷۹ ق)، کتابت نیمه دوم سده چهارم ق، با عناوین به خط کوفی.
- هم‌چنین تعدادی نسخه خطی کهن دیگر در این کتابخانه وجود دارند که در سده ۵، ۶، ۷ و ۸ هجری کتابت شده‌اند که نام آن‌ها به قرار ذیل است:
۱. مفاتیح الغیب، فخرالدین رازی، (م ۶۰۶ ق)، کتابت شوال ۷۳۵ ق؛
  ۲. مفاتیح الغیب (نسخه دیگر)، کتابت بیست و یکم جمادی الاولی ۷۳۳ ق؛
  ۳. مفاتیح الغیب (نسخه دیگر)، کتابت رجب ۷۴۱ ق؛
  ۴. جامع احکام القرآن، ابو عبدالله محمد بن احمد القرطبی (م ۶۷۱ ق)، شامل ۹ جلد که سلطان ابی‌الحسن علی بن ابی‌سعید المرینی در سال ۷۴۴ ق آن را وقف «قرویین»

- نموده است؛
۵. جامع احکام القرآن (نسخه دیگر)، کتابت رجب ۷۴۱ ق؛
۶. المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، ابن عطیة ابو محمد عبدالحق بن غالب المحاربی (م ۵۴۶ ق)، کتابت ربیع الاول ۷۴۰ ق؛
۷. المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز (نسخه دیگر)، کتابت شانزدهم ربیع الاول ۹۵۱ ق؛
۸. الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن، ابوزید عبدالرحمن بن محمد بن مخلوف، (م ۸۷۶ ق)، کتابت پنجشنبه اول ذی قعدہ ۹۶۷ ق؛
۹. البیان و التحصیل المطلق علی علوم التنزیل، ابو محمد عبدالعزیز بن ابراهیم القرشی التونسی (معروف به ابن بزیرة - م ۶۶۳ ق)، کتابت یکشنبه بیست و چهارم محرم ۷۱۶ ق؛
۱۰. حاشیة الثفنازانی، سعدالدین مسعود بن عمر (م ۷۹۱ ق)، کتابت اوایل شعبان ۹۹۵ ق؛
۱۱. فتوح الغیب فی الكشف عن قناع الرب، شرفالدین الحسین بن محمد الطیبی (م ۷۴۳ ق)، کتابت ۹۹۰ ق؛
۱۲. التمییز لما اودعه الزمخشری من الاعتزال فی تفسیره الکتاب العزیز، ابن خلیل ابوعلی عمر بن محمد السکونی (م سال ۷۱۷ ق)، کتابت ربیع الثانی ۹۷۸ ق؛
۱۳. نظم الذرر فی تناسب الآی و السور، ابواسحاق ابراهیم بن عمر بن حسن زالبقاعی (م ۸۸۵ ق)، کتابت ۹۵۶ ق که با نسخه اصل (به خط مؤلف) مقابله و تصحیح شده است؛
۱۴. حقائق التفسیر، ابو عبدالرحمن محمد بن الحسین السلمی الازدی النیشابوری (م ۴۱۲ ق در نیشابور)، کتابت جمادی الآخر ۷۳۶ ق؛
۱۵. ارشاد العقل السلیم إلى مزايا الکتاب الکریم، ابوالسعود بن محمد العمادی (م ۹۸۲ ق)، ظاهراً نسخه اصل، به خط مؤلف و کتابت رجب ۹۷۳ ق است.
۱۶. اعجاز القرآن، ابوبکر محمد بن الطیب الباقلانی، (م ۴۰۳ ق در بغداد)، کتابت ربیع الاول ۹۷۹ ق؛
۱۷. الجامع الصحیح المسند، بخاری، (م ۲۵۶ ق)، نسخه کهن، کتابت ربیع الاول ۵۹۳ ق؛
۱۸. فتح الباری بشرح الصحیح البخاری، ابن حجر عسقلانی، (م ۸۵۲ ق)، کتابت محرم ۸۸۰ ق؛
۱۹. فتح الباری بشرح الصحیح البخاری (نسخه دیگر)، کتابت ۸۸۳ ق؛
۲۰. فتح الباری بشرح الصحیح البخاری (نسخه دیگر)، کتابت جمادی الآخر ۸۷۷ ق؛
۲۱. مقدمه فتح الباری ابن حجر، به خط یکی از شاگردان مؤلف؛
۲۲. التنقیح لالفاظ الجامع الصحیح، ابو عبدالله محمد بن بهادر الزرکشی (م ۷۹۴ ق)، کتابت هفدهم رمضان ۸۶۱ ق؛
۲۳. صحیح بخاری، نسخه کهن، کتابت شعبان ۵۷۶ ق؛
۲۴. المنهاج فی شرح صحیح مسلم، ابوزکریا یحیی بن شرف النووی (م ۶۷۶ ق)، کتابت دوشنبه سیزدهم شعبان ۷۳۴ ق؛
۲۵. إكمال الإكمال، ابی محمد بن خلقة ابو عبدالله التونسی (م ۸۲۷ ق)، کتابت ذی قعدہ ۹۷۹ ق؛
۲۶. إكمال الإكمال (نسخه دیگر)، کتابت ذی حجه ۸۷۷ ق؛
۲۷. الموطأ، مالک بن انس (م ۱۷۹ ق)، کتابت رجب ۶۲۸ ق؛
۲۸. الموطأ (نسخه دیگر)، کتابت ۸۳۰ ق؛
۲۹. مکمل إكمال الإكمال، ابو عبدالله محمد بن یوسف السنوسی الحسینی (م ۸۹۵ ق)، کتابت ۹۶۴ ق؛
۳۰. المختار الجامع بین المنتقی و الاستذکار، ابو عبدالله محمد بن عبدالحق الندرومی الیفرنی التلمسانی الفقیه (م ۶۲۵ ق)، کتابت ۱۶ ربیع الاول ۷۱۷ ق؛
۳۱. ریاض الصالحین، ابوزکریا محیی الدین النووی (م ۶۷۶ ق)، کتابت ربیع الاول ۷۱۷ ق؛
۳۲. مطالع الانوار علی صحیح الآثار، ابن قرقول ابواسحاق ابراهیم بن یوسف الوهرانی الشهیر بالحمزی (م ۵۶۹ ق در فاس)، کتابت ذی قعدہ ۶۳۲ ق؛
۳۳. تصیر الوصول إلى جامع الاصول من حدیث الرسول ﷺ، (تلخیص جامع الاصول ابن الاثیر الجزری) ابوالضیاء وحید الدین عبدالرحمن بن علی الزبیدی الشبانی الشافعی (م ۹۴۴ ق)، کتابت ۹۱۷ ق (در عصر مؤلف)؛
۳۴. مشبه النسبة، شمس الدین الذهبی (م ۷۴۶ ق)، این نسخه دارای سماعات متعدّد به تاریخهای ۷۴۳ و ۷۴۱ ق (در عصر مؤلف) می باشد.
۳۵. مختصر مشارع الاشواق الی مصارع العشاق، ابن النحاس محیی الدین احمد بن ابراهیم (م ۸۱۴ ق)، کتابت شوال ۸۴۰ ق؛
۳۶. تاریخ رواة الحدیث لابی بکر (روایة ابی محمد قاسم بن

- حفيد الامام صدرالدين ابى الطاهر اسماعيل، كتابت ۷۲۰ ق؛
 ۵۲. العوفية (نسخة ديگر)، كتابت ۷۵۸ ق؛
 ۵۳. المختصر الكبير فى الفقه المالكي، ابن عرفة محمّد بن
 محمّد الورغمى التونسى (از فلاسفة مشهور افريقا در سده
 هشتم قمرى - م ۸۰۳ ق در تونس)، كتابت ذى حجه ۹۱۳ ق؛
 ۵۴. تنبيه الطالب لفهم كلام الحاجب، ابن عبدالسلام ابوعبدالله
 محمّد بن عبدالسلام الهوارى التونسى (م ۷۴۹ ق)، كتابت ربيع
 الثانى ۷۴۵ ق؛
 ۵۵. تنبيه الطالب لفهم كلام الحاجب (نسخة ديگر)، كتابت
 اول صفر ۷۴۴ ق؛
 ۵۶. الشرح الكبير لمختصر الشيخ خليل، بهرام ابوالبقاء
 تاج الدين بن عبدالله بن عبدالعزيز الدميرى، (م ۸۰۵ ق)، كتابت
 پنجشنبه هشتم شعبان ۹۷۳ ق؛
 ۵۷. مواهب الجليل فى شرح مختصر خليل، ابوعبدالله محمّد
 بن محمّد بن عبدالرحمن الحطاب (م ۹۵۴ ق)، كتابت جمعه
 اول ذى قعدة ۹۶۹ ق؛
 ۵۸. الكافى فى فقه المالكي، ابن عبدالبرّ ابوعمر يوسف بن
 عبدالله بن محمد النمري القرطبي (م ۴۶۳ ق)، نسخة كهن،
 كتابت ۶۳۰ ق؛
 ۵۹. الوثائق المجموعة، ابن العطار محمّد بن احمد بن عبدالله
 (م ۳۹۹ ق)، كتابت شعبان ۹۲۸ ق؛
 ۶۰. شرح مختصر الشيخ خليل فى الفقه المالكي، محمّد بن
 ابراهيم التتائى (م ۹۴۲ ق)، كتابت بيستم صفر ۹۲۲ ق؛
 ۶۱. المختصر فى الفرائض، احمد بن محمّد بن خلق ابوالقاسم
 الحوفى الشيبلى (م ۵۸۸ ق)، كتابت هفدهم ربيع الآخر ۷۲۹ ق؛
 ۶۲. المشكات و النبراس على شرح كتاب الكراس، شيخ
 ابوموسى عيسى بن عبدالعزيز الجزولى (م ۶۷۷ ق)، كتابت
 ۷۱۶ ق؛
 ۶۳. الكتاب سيبويه، ابوبشر عمرو بن عثمان (م ۱۸۰ ق)،
 كتابت صفر ۶۲۰ ق؛
 ۶۴. تحصيل الأمل فى شرح كتاب الجمل، ابى القاسم
 عبدالرحمن بن اسحاق الزجاجى، (م ۳۳۹ ق)، كتابت
 ذى حجة ۶۷۲ ق؛
 ۶۵. شرح المغرب فى النحو، ابن عصفور على بن مؤمن بن
 محمّد الحضرمى الاشبيلى (م ۶۶۳ ق)، كتابت ذى قعدة ۷۴۲ ق؛
 ۶۶. كتاب الكافى فى الافصاح عن مسائل كتاب الايضاح، ابن

- ابن ابي خثيمة احمد بن زهير ابوبكر بن جرب النسائى
 البغدادى الحافظ (م ۲۳۴ ق)، كتابت شانزدهم جمادى الاول
 ۶۱۶ ق كه با نسخه اصل به خط مؤلف مقابله شده است؛
 ۳۷. الشفاء بتعريف حقوق المصطفى، قاضى عياض بن موسى
 (م ۵۴۴ ق)، كتابت ۱۳ شعبان ۶۹۷ ق؛
 ۳۸. أشرف الوسائل إلى فهم السمائل، ابن حجر الهيتمى
 (م ۹۷۴ ق)، كتابت ۹۴۹ ق؛
 ۳۹. تحفة الاخير فى فضل الصلوة على النبى المختار صلى الله عليه وسلم،
 ابوعبدالله محمّد بن ابى الفضل الرصاص (م ۸۹۴ ق)، كتابت
 نيمة شعبان ۹۹۶ ق؛
 ۴۰. التهذيب لمسائل المدونة، خلف بن ابى القاسم سعيد
 القيروانى البراذعى الازدى (م ۴۳۸ ق در قيروان)، نسخة كهن،
 كتابت شعبان ۵۳۵ ق؛
 ۴۱. التقييد على تهذيب البراذعى، ابوالحسن على بن محمّد
 الزرويلى (المعروف بالصغير - م ۷۱۹ ق)، كتابت شوال ۷۳۹ ق؛
 ۴۲. البيان و التحصيل و الشرح و التوحيد و التعليل، ابن رشد
 ابوالوليد محمّد بن احمد (م ۵۲۰ ق)، كتابت نوزدهم
 شوال ۶۹۷ ق؛
 ۴۳. البيان و التحصيل و الشرح و التوحيد و التعليل (نسخة
 ديگر)، كتابت هجدهم شعبان ۸۴۲ ق؛
 ۴۴. النوادر و الزيادات على ما فى المدونة و غيرها من الامتهات،
 ابن ابي زيد القيروانى (م ۳۸۶ ق)، كتابت هفدهم صفر ۷۹۳ ق؛
 ۴۵. الجامع لمسائل المدونة و المختلطة، ابن يونس ابوبكر محمّد
 بن عبدالله الصقلى (م ۴۵۱ ق)، كتابت چهارم محرم ۷۳۴ ق؛
 ۴۶. الجامع لمسائل المدونة و المختلطة (نسخة ديگر)،
 كتابت ۷۳۳ ق؛
 ۴۷. الجامع لمسائل المدونة و المختلطة (نسخة ديگر)، كتابت
 پنجشنبه بيست و ششم رجب ۷۴۰ ق؛
 ۴۸. شرح الثقلين، قاضى عبدالوهاب بن نصر البغدادى
 (م ۴۲۲ ق در مصر)، كتابت ۷۶۵ ق؛
 ۴۹. التبصرة، ابوالحسن على بن محمّد اللخمي (م ۴۹۸ ق)،
 نسخة كهن، كتابت ربيع الاول ۵۲۳ ق؛
 ۵۰. النهاية و التمام فى معرفة الوثائق و الاحكام، ابوالحسن على
 بن عبدالله بن ابراهيم المتيطى (م ۵۷۰ ق)، كتابت يازدهم
 جمادى الاول ۷۱۸ ق در شهر «سلا» در رباط مغرب؛
 ۵۱. العوفية، ابوالحرم نفيس الدين مكى العوفى (م ۵۸۱ ق)،

- ابن الربیع عبید اللہ بن احمد ابوالحسین القرشی الاموی الاشبیلی (م ۶۸۸ ق)، کتابت ذی حجہ ۷۵۰ ق؛
۶۷. حیوة الحيوان، کمال الدین محمد بن موسیٰ الدمیری (م ۸۰۸ ق)، کتابت بیست و پنجم صفر ۸۲۲ ق؛
۶۸. القاموس المحيط، مجد الدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی شیرازی (م ۸۱۷ ق)، کتابت بیست و یکم شوال ۸۹۷ ق، به خط محمد بن حسن بن احمد بن مسعود بن عبداللہ المقرانی الحارثی، ۲۶۸ برگ، (ش ۵۳۱)؛
۶۹. المحکم و المحيط الاعظم فی اللغة، ابن سیدة ابوالحسن علی بن اسماعیل، کتابت ۹۸۱ ق، به خط مغربی؛
۷۰. الصحاح فی اللغة، اسماعیل بن حماد فارسی جوهری (م ۳۳۹ ق)، کتابت جمادی الثانی ۹۸۱ ق، ۱۳۱ برگ، (ش ۵۳۶)؛
۷۱. کتاب الفرق، ثابت بن ابی ثابت عبدالعزیز، نسخه کهن، کتابت صفر ۶۰۰ ق، از برگ ۷۸ تا ۱۰۹، ضمن مجموعه (ش ۵۳۹/۲)؛
۷۲. کتاب الوفاء باخبار دار المصطفیٰ، نور الدین علی بن عبداللہ بن احمد الشافعی السمهودی الحسنی (م ۹۱۱ ق)، کتابت اواخر صفر ۹۸۱ ق، جلد دوم، ۲۱۷ برگ، (ش ۵۴۲)؛
۷۳. الانس الجلیل به تاریخ القدس و الخلیل، القاضی ابوالیمن عبدالرحمن بن محمد بن عبدالرحمن مجیر الدین العلیمی الحنبلی، (م ۹۲۷ ق)، کتابت چهاردهم ذی قعدہ ۹۰۲ ق (عصر مؤلف)، ۱۷۹ برگ، (ش ۵۵۶)؛
۷۴. حدیث وفاة سيدنا الحسين عليه السلام، ابوالحسن احمد بن عبداللہ بن محمد البکری الکذاب، از برگ ۷۷ تا ۸۶، ۱۴ برگ، ضمن مجموعه (ش ۵۷۵/۳)؛
۷۵. شرح کشف الاسرار عن غوامض الافکار فی علم المنطق، کتابت بیست و هفتم جمادی الاول ۹۳۹ ق، ۱۷۹ برگ، (ش ۶۰۸)؛
۷۶. نفائس الاصول فی شرح کتاب المحصول، فخر الدین رازی (م ۶۰۶ ق)، کتابت دوشنبه دوازدهم جمادی الاول ۷۱۴ ق، ۱۴۲ برگ، (ش ۶۱۸)؛
۷۷. تحصیل الاصول من کتاب المحصول، فخر الدین رازی (م ۶۰۶ ق)، کتابت هفتم ربیع الآخر ۷۰۴ ق، ۸۸ برگ، (ش ۶۱۹)؛
۷۸. السياسة، ابوبکر محمد بن حسن حضرمی مرادی، کتابت پانزدهم رمضان ۸۴۳ ق، ۶۵ برگ، (ش ۶۲۷)؛
۷۹. حاشیة شرح عبدالرحمن بن احمد ایجی بر مختصر
- ابن الحاجب در اصول. سعد الدین مسعود تفتازانی (م ۷۹۳ ق)، کتابت شنبه بیست و ششم شوال ۸۷۱ ق (عصر مؤلف)، ۲۴۸ برگ، (ش ۶۲۸)؛
۸۰. کتاب اللامشی فی اصول الفقه، حسین بن علی بن ابوالقاسم عماد الدین اللامشی، کتابت محرم ۷۶۲ ق، (ش ۶۳۳)؛
۸۱. شرح علی مختصر فی اصول الفقه، مؤلف مجهول، کتابت جمادی الاول ۷۷۵ ق، ۲۴۵ برگ، (ش ۶۴۱)؛
۸۲. منهاج العابدین، ابوحامد غزالی (م ۵۰۵ ق)، کتابت سه شنبه بیست و دوم شعبان ۹۷۹ ق، ۵۲ برگ.
۸۳. فوائد الدارس المشرفة علی عیون المجالس (در فقه مالکی)، ابن خیرة محمد بن عبداللہ بن محمد، نسخه بسیار کهن، کتابت جمادی الآخر ۵۳۴ ق، ۳۲ برگ، (ش ۶۵۱)؛
۸۴. فوائد الدارس، (جلد ۱۳)، نسخه بسیار کهن، کتابت رمضان ۶۳۵ ق، به خط عبدالرحمن بن محمد العبدری، ۳۴ برگ؛
۸۵. فوائد الدارس (جلد ۲۵)، نسخه بسیار کهن، کتابت ذی قعدہ ۵۳۶ ق، ۱۸ برگ، نسخه بر مؤلف خوانده شده است؛
۸۶. فوائد الدارس (جلد ۳۵)، نسخه بسیار کهن، کتابت غزوة صفر ۵۳۷ ق، ۳۱ برگ، نسخه بر مؤلف خوانده شده است؛
۸۷. فوائد الدارس، نسخه بسیار کهن، کتابت ربیع الآخر ۵۳۷ ق، به خط عبداللہ بن ابی بکر الجذامی، ۳۱ برگ، (جلد ۵)؛
۸۸. احیاء علوم الدین، ابوحامد غزالی (م ۵۰۵ ق)، کتابت یکشنبه هشتم ربیع الاول ۶۹۵ ق، ۱۵۱ برگ، (ش ۶۵۹)؛
۸۹. قوت القلوب فی معامله المحبوب، ابوطالب محمد بن علی بن عطیة العجمی المکی (م ۳۸۶ ق)، کتابت ذی حجہ ۹۹۹ ق، ۲۴۳ برگ، (ش ۶۶۲)؛
۹۰. درر المنابر و حلی العقول و الخواطر، ابوالفرج عبدالرحمن بن الجوزی (م ۵۹۷ ق)، کتابت ذی قعدہ ۹۸۳ ق، به خط مبارک بن عبدالکریم بن ابی بکر بن داود السوسی الودانی، ۲۱۸ برگ، (ش ۶۶۶)؛
۹۱. المدخل الی تنمية الاعمال بتحسين النيات، محمد بن محمد العبدری الفاسی (مشهور بن ابن الحاج - م ۷۳۸ ق)، کتابت ۹۶۷ ق، به خط محمد بن محمد بن مخلوف السیفی، ۲۰۴ برگ، (ش ۶۹۹)؛
۹۲. شجرة نسب النبي عليه السلام، مؤلف مجهول، خط مغربی، ۹۷

برگ، (ش ۷۰۸)؛
 ۹۳. شرح عقيدة الامام السنوسى، محمد بن عمر بن ابراهيم
 الماللى التلمسانى، كتابت اواخر شوال ۹۸۹ ق، به خط سعيد
 بن محمد بن احمد، ۹ برگ؛
 ۹۴. محصل افكار المتقدمين و المتأخرين من الحكماء
 و المتكلمين، فخرالدين رازى (م ۶۰۶ ق)، كتابت صفر ۶۶۹ ق،
 ۵۸ برگ، (ش ۷۴۲)؛
 ۹۵. التقييد على تهذيب البراذعى، ابوالحسن الصغير على بن
 محمد بن عبدالحق الزوربلى (المشهور بابى الحسن الصغير -
 م ۷۱۹ ق)، كتابت رمضان ۷۴۳ ق، ۲۰۶ برگ، (ش ۷۸۳)؛
 ۹۶. المدونة و المخططة، سحنون بن عبدالسلام بن سعيد
 التنوخى (م ۲۴۰ ق)، نسخة بسيار كهن و نفيس، كتابت
 پانزدهم شعبان ۴۹۶ ق، به خط عبدالملك بن مسرة اليحصبى،
 ۴ برگ، (ش ۷۹۶)؛
 ۹۷. المدونة كتاب التجارة، نسخة بسيار كهن و نفيس ديگر،
 كتابت ذى حجة ۴۹۶ ق، به خط ابن مسرة، ۱۵ برگ ۲۰
 سطرى، (ش ۷۹۶)؛
 ۹۸. المدونة، نسخة بسيار كهن و نفيس ديگر، كتابت
 ذى حجة ۴۹۶ ق، به خط عبدالله بن مسرة بن خلف بن فرج بن
 عزيز اليحصبى، جلد ۴، ۱۸ برگ، (ش ۷۹۶)؛
 ۹۹. قرآن كريم، به خط كوفى بر روى پوست، ۸۴ برگ،
 (ش ۸۹۸)؛
 ۱۰۰. قرآن كريم، قطع بزرگ، به خط كوفى بر روى پوست،
 ۹۵ برگ، (ش ۹۰۰)؛
 ۱۰۱. قرآن كريم، خط كوفى قديم، ۱۲ برگ (ش ۹۰۲)؛
 ۱۰۲. قرآن كريم، خط كوفى، ۱۱۷ برگ (ش ۹۰۴)؛
 ۱۰۳. قرآن كريم، خط كوفى بر روى پوست، ۵۱ برگ (ش ۹۰۵)؛
 ۱۰۴. قرآن كريم، خط كوفى بر روى پوست، ۹۰ برگ
 (ش ۹۰۶)؛
 ۱۰۵. قرآن كريم، خط مغربى، كتابت سده ششم قمرى، ۵۱
 برگ (ش ۹۰۷)؛
 ۱۰۶. الكفاية فى تفسير القرآن، عزالدين عبدالعزيز بن احمد
 سعيد الديرينى (م ۶۹۴ ق)، كتابت هجدهم محرم ۹۱۷ ق،
 ۲۴۶ برگ (ش ۹۳۴)؛
 ۱۰۷. لمحات الانوار و نفاتح الازهار و رىء الظمان فيما ورد من
 الآثار فى ثواب قارىء القرآن، محمد بن عبدالواحد بن ابراهيم

الغافقى الملاحي (م ۶۱۹ ق)، كتابت شوال ۹۷۶ ق، ۱۰۸ برگ
 (ش ۹۳۵/۲)؛
 ۱۰۸. الفن المختصر لاهل البداية و النضر (در تفسير قرآن)،
 ابو عبدالله محمد بن على بن محمد البرجى الشطبيى الاندلسى،
 (م ۹۶۳ ق)، كتابت رجب ۹۹۰ ق، به خط مغربى، ۱۹۱ برگ
 (ش ۹۳۶)؛
 ۱۰۹. الايضاح لناسخ القرآن و منسوخه، مكى بن ابى طالب بن
 محمد بن مختار القيسى (م ۴۳۷ ق)، نسخة كهن و نفيس،
 كتابت رمضان ۵۱۰ ق، ۷۷ برگ (ش ۹۳۸)؛
 ۱۱۰. البيان فى اعراب القرآن، ابوالبقاء عبدالله بن ابى عبدالله
 حسين العكبىرى (م ۶۱۶ ق)، كتابت شوال ۹۶۵ ق، ۱۰۵ برگ
 (ش ۹۴۰/۲)؛
 ۱۱۱. صحيح بخارى، نسخة بسيار كهن و نفيس، كتابت محرم
 ۴۹۳ ق، به خط حسين بن محمد الصدفى، ۹۳ برگ (ش ۹۵۴)؛
 ۱۱۲. صحيح بخارى، كتابت هفدهم ربيع الثانى ۸۵۷ ق، ۱۷
 برگ (ش ۹۵۵)؛
 ۱۱۳. صحيح بخارى، كتابت سه شنبه چهاردهم ربيع الثانى
 ۸۵۸ ق، ۱۷ برگ (ش ۹۵۵)؛
 ۱۱۴. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت سى ام جمادى
 الاول ۸۵۸ ق (ش ۹۵۵)؛
 ۱۱۵. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت رجب ۸۵۸ ق
 (ش ۹۵۵)؛
 ۱۱۶. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت اواسط صفر
 ۸۵۹ ق (ش ۹۵۵)؛
 ۱۱۷. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت جمادى الاول
 ۸۵۹ ق (ش ۹۵۵)؛
 ۱۱۸. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت ششم جمادى الثانى
 ۸۵۹ ق (ش ۹۵۵)؛
 ۱۱۹. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت يازدهم شعبان
 ۸۶۰ ق (ش ۹۵۵)؛
 ۱۲۰. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت ششم جمادى
 الآخر ۸۶۱ ق (ش ۹۵۵)؛
 ۱۲۱. صحيح بخارى (نسخه ديگر)، كتابت دوازدهم شعبان
 ۸۶۱ ق (ش ۹۵۵)؛
 ۱۲۲. صحيح مسلم، كتابت جمادى الآخر ۵۷۴ ق، به خط
 يحيى بن محمد بن موسى التجيبى، ۱۴۱ برگ (ش ۹۸۳)؛

۱۲۳. صحیح مسلم، کتابت بیست و هشتم ربیع الآخر ۶۱۸ ق، ۱۳۱ برگ (ش ۹۷۹)؛
۱۲۴. صحیح مسلم، کتابت بیست و هشتم جمادی الآخر ۸۴۲ ق، ۲۰۶ برگ (ش ۹۸۹)؛
۱۲۵. تجرید احادیث الموطأ، ابوالقاسم عبدالرحمن بن یحیی القرشی، کتابت دوشنبه نیمه جمادی الاول ۹۵۴ ق، ۲۲۴ برگ (ش ۹۹۵)؛
۱۲۶. سنن ابی داود، نسخه کهن، کتابت رمضان ۵۳۶ ق، ۱۵۸ برگ (ش ۱۰۰۱)؛
۱۲۷. مشارق الانوار النبویة من صحاح الاخبار المصطفویة^۱ حسین بن محمد الصغانی، (م ۶۵۰ ق)، کتابت جمادی الاول ۹۹۵ ق، ۱۰۴ برگ (ش ۱۰۲۲)؛
۱۲۸. سلاح المؤمن، ابن همام تقی الدین ابوالفتح محمد بن محمد (المعروف بابن الامام - م ۷۴۵ ق)، ۱۲۲ برگ (ش ۱۰۲۴)، نسخه در حیات مؤلف کتابت شده است.
۱۲۹. مشبه النسبة، ابو محمد عبدالغنی بن سعید الازدی الحافظ (م ۴۰۹ ق)، نسخه کهن، کتابت ربیع الاول ۵۳۶ ق، ۴۹ برگ (ش ۱۰۴۹)؛
۱۳۰. حاشیة علی نظم مورد الظمان، سعید بن سلیمان السملالی الکرامی (از علمای سده نهم)، کتابت رجب ۸۹۹ ق، ۵۷ برگ (ش ۱۰۵۳/۱)؛
۱۳۱. ایضاح الاسرار و البدائع و تهذیب الغرر و المنافع فی شرح الدرر اللوامع، ابن المجرّد الفنزاری السلوی (م ۷۷۸ ق)، کتابت پانزدهم محرّم ۹۸۴ ق، ۱۹۹ برگ (ش ۱۰۵۵/۱)؛
۱۳۲. اللباب فی شرح الشهاب، مؤلف مجهول، کتابت ۷۱۳ ق، ۱۴۵ برگ (ش ۱۰۸۰)؛
۱۳۳. مرشد المبتدئین الی معرفة معنی الفاظ الرسالة، سعید بن سلیمان الکرامی السوسی، کتابت ۹۰۷ ق، به خط محمد بن محمد بن ابی العباس بن ابی محلی، ۱۹۰ برگ (ش ۱۱۴۵)؛
۱۳۴. تنبیه الطالی لفهم لغات ابن الحاجب، ابن عبدالسلام محمد بن عبدالسلام بن اسحاق بن احمد الاموی، کتابت سده نهم ق، ۱۱۴ برگ (ش ۱۱۴۹)؛
۱۳۵. معیار العلم (در منطق)، ابو حامد غزالی (م ۵۰۵ ق)، کتابت ۹۸۰ ق، به خط علی بن احمد بن محمد جمقون البادسی، ۵۶ برگ، ضمن مجموعه (ش ۱۳۱۸/۴)؛
۱۳۶. الاقتصاد فی الاعتقاد، ابو حامد غزالی (م ۵۰۵ ق)، کتابت
- رجب ۹۸۱ ق، ضمن مجموعه (ش ۱۳۱۸/۱)؛
۱۳۷. مدینه مصر و ما فیها من العجائب و الغرائب و الحدیث عن نهر النيل، مؤلف مجهول، کتابت ۹۰۰ ق، به خط محمد البلمسی، ۳۴ برگ (ش ۱۳۲۸/۳)؛
۱۳۸. الذخائر و الاعلاق فی شرح ترجمان الاشواق، ابو عبدالله محمد بن علی بن محمد بن عربی الحاتمی (م ۶۳۸ ق)، نسخه مصحح به خط مؤلف که با نسخه اصل دو بار مقابله و تصحیح شده است (ش ۱۳۲۸ مکرر)؛
۱۳۹. بلغة الغواص فی الاکوان الی معدن الاخلاص فی معرفة الانسان، ابن عربی الحاتمی، محمد بن علی الطائی (م ۶۳۸ ق)، کتابت ۹۹۸ ق، به خط محمد بن محمد بن سالم الحموی (المؤذن بالجامع الاموی)، ۶۸ برگ (ش ۱۳۲۸ مکرر)؛
۱۴۰. قطب العارفين، عبدالرحمن بن یوسف بن عبدالرحمن اللجانی، کتابت ۹۷۸ ق، ۶۴ برگ (ش ۱۳۳۲/۲)؛
۱۴۱. شرح عقیده السلاجی، ابو عبدالله محمد بن عبدالرحمن بن علی المدیونی، کتابت بیست و چهارم شوال ۹۵۵ ق، ۴۰۵ برگ (ش ۱۳۳۷)؛
۱۴۲. اعانة المتوجه المسکین علی طریق الفتح و التمسکین، احمد بن احمد بن محمد بن عیسی زروق الفاسی (م ۸۹۹ ق)، کتابت ۹۹۱ ق، ۲۶ برگ (ش ۱۳۴۱/۲)؛
۱۴۳. تنبیه الغافلین عن اعمال الجاهلین و تحذیر السالکین من افعال الهالکین، احمد بن ابراهیم بن النحاس الدمشقی الشافعی (م ۸۱۴ ق)، کتابت ۹۹۲ ق، به خط علی بن محمد بن محمد المنصور الشافعی، ۱۶۳ برگ (ش ۱۳۴۴)؛
۱۴۴. التنبیه یا شرح حکم الشیخ ابی الفضل تاج الدین احمد، ابن عباد ابو عبدالله محمد بن ابراهیم النفری (م ۷۹۲ ق)، کتابت ۸۷۶ ق در غرناطه، به خط احمد بن علی بن عبدالجلیل اللخمی، ۲۰۴ برگ (ش ۱۳۵۴)؛
۱۴۵. المقدمّة الجزویة (در نحو)، ابو موسی عیسی بن عبدالعزیز بن یلبخت بن عیسی الجزولی النحوی (م ۶۰۷ ق)، کتابت سه شنبه نهم ذی قعدة ۷۱۳ ق، نسخه مقابله و تصحیح شده، ۴۸ برگ (ش ۱۳۶۶)؛
۱۴۶. شرح المقدمّة الجزویة (در نحو)، ابو علی عمر بن محمد

۱. نسخه ای بسیار نفیس و کهن از این کتاب که در سده هشتم قمری کتابت گردیده، در کتابخانه بزرگ آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره) موجود و در جلد ۲۸ فهرست نسخه های خطی این کتابخانه معرفی شده است.

شیره بن شهردار الدیلمی، علی بن قاسم بن علی، نسخه نفیس و چاپ نشده (ش ۱۴۶۸)؛

۱۵۸. قرآن کریم، به خط کوفی بر روی پوست، از اول سوره «نساء» (ش ۱۴۷۴)؛

۱۵۹. الزاهر فی معانی الکلام الذی يستعمله الناس، ابوالقاسم عبدالرحمن بن اسحاق الزجاجی النحوی (م ۳۳۷ ق)، نسخه کهن (ش ۱۴۷۷)؛

۱۶۰. الانوار السنیة فی بعض المعانی للمباحث الاصلية، ابوعبدالله محمد بن علی بن احمد بن محمد الشطیبی الاندلسی، کتابت ۹۹۲ ق، به خط محمد بن علی الفجیجی (ش ۱۵۰۱)؛
۱۶۱. الجامع الصحیح، الاسانید المتخرج من ستة مسانید، محمد بن عبدالله (م ۱۲۰۴ ق در رباط)، نسخه نفیس و چاپ نشده (ش ۱۶۴۹)؛

۱۶۲. اختصار کتاب احیاء العلوم للغزالی، مؤلف مجهول، کتابت هفدهم رمضان ۹۷۷ ق، به خط علی بن محمد البحر، ۸۰ برگ (ش ۱۶۵۳)؛

۱۶۳. ترتیب کتاب معجم الکبیر للطبرانی، مؤلف مجهول، نسخه نفیس (ش ۱۶۵۵)؛

۱۶۴. الجمان فی مختصر اخبار الزمان، محمد الشطیبی الاندلسی (م ۹۶۴ ق)، (ش ۱۶۵۶)، نسخه تاریخ کتابت ندارد.

۱۶۵. التوضیح علی مختصر ابن الحاجب، شیخ ابوالضیاء خلیل بن اسحاق، کتابت نوزدهم شوال ۹۷۹ ق، به خط سالم بن وسعد بن ابی زید بن منصور السوسی (ش ۱۶۶۲)؛

۱۶۶. فتح الجلیل علی مختصر خلیل، محمد بن ابراهیم التتانی، کتابت ۹۸۲ ق (ش ۱۷۱۶)؛

۱۶۷. التوضیح فی شرح مختصر ابن الحاجب (نسخه دیگر)، کتابت ربیع الثانی ۹۷۷ ق (ش ۱۷۲۱)؛

۱۶۸. التاریخ الکبیر، احمد بن ابی خیثمة زهیر بن حرب بن شداد (م ۲۷۹ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت سده پنجم ق (ش ۱۸ و ۱۹)؛

۱۶۹. جامع البیان فی تفسیر القرآن، محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت ۳۹۱ ق، ۹۸ برگ (ش ۷۹۱/۴)؛

۱۷۰. جامع البیان فی تفسیر القرآن (نسخه دیگر)، شامل جزء

بن عمر الازدی الاشبیلی (م ۶۴۵ ق)، نسخه کهن، کتابت پنجشنبه بیستم رجب ۶۲۳ ق (عصر مؤلف)، ۷۴ برگ (ش ۱۳۶۷)؛

۱۴۷. الفوادح الجدلیة، اثیرالدین مفضل بن عمر بن مفضل ابهری (م ۶۶۳ ق)، کتابت صفر ۷۴۶ ق در تونس، خط مغربی، ۲۰ برگ (ش ۱۳۶۷/۷)؛

۱۴۸. ازالة اللبس عن المسائل الخمس، ابن مبارک احمد الفیلالی اللمطی (م ۱۱۵۵ ق)، نسخه مذهب و هنری که در عصر مؤلف کتابت شده و چندین تقریظ در پایان نسخه به خطوط علما آمده‌اند. (ش ۱۳۷۵/۲)؛

۱۴۹. عوارف المعارف، شهاب‌الدین سهروردی (م ۶۳۲ ق)، نسخه کهن، کتابت یکشنبه هفدهم شعبان ۶۸۰ ق، به خط یحیی بن محمد بن عبدالعزیز الانصاری الاندلسی البرشانی (ش ۱۳۷۷)؛
۱۵۰. بغیة الطالب فی شرح عقیده ابن الحاجب، ابن زکری، احمد بن محمد التلمسانی (م ۸۹۹ ق)، کتابت ۹۹۵ ق، به خط عبدالله بن ابراهیم ابن الحاج (ش ۱۳۸۵)؛

۱۵۱. مختصر نظم الفرائد و مبدی الفوائد فی شرح محصل المقاصد، ابوالعباس احمد بن علی بن عبدالله المنجور (م ۹۹۵ ق)، کتابت ربیع الاول ۹۸۳ ق (عصر مؤلف)، به خط احمد بن عیسی بن احمد بن صالح الدرعی (ش ۱۳۹۱)؛

۱۵۲. شرح واسطة السلوک للحوضی، ابوعبدالله محمد بن یوسف السوسی (م ۸۹۵ ق)، کتابت ربیع الثانی ۸۹۹ ق (ش ۱۳۹۴/۲)؛

۱۵۳. وصفة حکمیة، ابن عربی محمد بن محمد بن احمد بن عبدالله الحاتمی (مشهور به ابن عربی - م ۶۳۸ ق)، کتابت ۹۸۴ ق (ش ۱۴۲۶)؛

۱۵۴. محاذی موطأ الامام مالک، ابن تومرت محمد بن عبدالله الهرغی السوسی، نسخه بسیار کهن، کتابت نیمه اول سده ششم ق (ش ۱۴۴۹)؛

۱۵۵. دفتر الاعارة لخزانة القرویین، خط احمد بن محمد بن مهدی بن محمد بن عباس بن صابر البعزازی (ش ۱۴۵۸)، شامل اسامی افرادی که نسخه‌های خطی را برای مطالعه دریافت داشته‌اند؛ تعدادی از نسخه‌هایی که نام آن‌ها در این دفتر ثبت شده‌اند، اکنون موجود نمی‌باشد.^۱

۱۵۶. کتاب الناظر (در فرائض)، ابن النجا محمد بن مطهر بن عبید الفارض، نسخه کهن، کتابت رمضان ۵۳۵ ق (ش ۱۴۶۰)؛
۱۵۷. البستان المتخرج من کتاب فردوس الاخبار لابی شجاع

جریر طبری (م ۳۱۰ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت سده پنجم ق، (ش ۳۷/۸۰)؛ این نسخه قبلاً در کتابخانه مدرسه حلفاویین در شهر فاس قرار داشته، سپس به کتابخانه قرویین منتقل شده است.

۱۸۱. فتح الباری بشرح البخاری، ابن حجر العسقلانی (م ۸۵۲ ق)، جزء سوم، کتابت ۸۸۰ ق، به خط محمد بن عبد بن عبدالله بن عبدالجلیل الاموی؛

۱۸۲. فتح الباری (جلد چهارم)، کتابت ۸۰۵ ق، ۱۷۳ برگ؛

۱۸۳. فتح الباری (جلد ششم)، کتابت ربیع الاول ۸۸۷ ق، ۱۸۸ برگ؛

۱۸۴. فتح الباری (جلد هفتم)، کتابت اوایل ربیع الاول ۸۸۷ ق، ۲۵۰ برگ؛

۱۸۵. المسند الصحیح المختصر، ابوالحسین مسلم بن حجاج بن مسلم القشیری النیشابوری (م ۲۶۱ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت ۵۷۳ ق، به خط ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبدالله بن عمیر الاموی؛ این نسخه در سال ۵۷۴ ق مقابله و تصحیح شده است.

۱۸۶. سلاح المؤمن فی الاذکار، تقی الدین ابوالفتح محمد بن محمد بن علی بن همام الشافعی المصری (معروف به ابن الامام - م ۷۴۵ ق)، کتابت ۷۶۷ ق، ۱۲۳ برگ (ش ۱۴۹/۸۰)؛

۱۸۷. المعهد الکبیر در شرح موطأ امام مالک، ابن الزهرا ابوعلی عمر بن علاء بن یوسف بن هادی العثماني، نسخه اصل به خط مؤلف؛

۱۸۸. الجامع الکبیر یا جمع الجوامع، جلال الدین عبدالرحمن سیوطی (م ۹۱۱ ق)، کتابت ۹۸۴ ق، به خط محمد بن سلیمان؛

۱۸۹. فتح القریب المجیب بشرح الترغیب و الترهیب، شیخ حسن بن علی الفیومی (م ۸۷۰ ق)، نسخه اصل، به خط مؤلف، کتابت ربیع الاول ۸۵۹ ق (ش ۸۰/۳۸)؛

۱۹۰. الروضات البهیة الوسیمة فی الغزوات النبویة الکریمة، ابومحمد حسن بن ابی الحسن علی (از علمای سده هفتم ق)، کتابت سده هفتم ق، ۱۲۶ برگ؛

۱۹۱. المدونة، ابن القاسم عبدالرحمن بن القاسم بن خالد العتقی (م ۱۹۱ ق در مصر)، نسخه بسیار کهن و نفیس، کتابت ۴۷۶ ق، دارای چندین سماع در سال ۴۲۸ ق، ۱۸۴ برگ؛

۱۹۲. التنبیها المستنبطة فی شرح مشکلات المدونة و المختلطة، قاضی عیاض ابوالفضل (م ۵۴۴ ق)، کتابت چهارشنبه ششم شعبان ۶۸۷ ق، به خط سعید الدکالی؛

۱۹۳. المختصر الکبیر فی الفقه المالکی، ابن عرفة محمد بن محمد

سی و یکم قرآن، نسخه بسیار کهن، کتابت ۳۹۱ ق، ۳۶ برگ (ش ۷۹۱/۴۰)؛

۱۷۱. سیر الفزاری (اسیر فی الاخبار و الاحداث)، ابی اسحاق ابراهیم بن محمد بن الحارث الفزاری (م ۱۸۸ ق)، جزء دوم، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت ۲۷۰ ق، ۱۸ برگ، فاقد شماره، تملک عباس بن اصبح (م ۳۸۶ ق)؛ و تملک دیگر به خط مورخ مشهور ابن بشکوال (م ۵۷۸ ق) که در پشت برگ آغاز نسخه آمده اند؛

۱۷۲. سیر الفزاری (جزء ۱، ۳، ۴ و ۵)، نسخه بسیار کهن، کتابت سده سوم ق، ۵۹ برگ، نسخه بر عباس بن اصبح به سال ۳۷۹ ق خوانده شده و دست خط وی در پایان اجزای این نسخه آمده است.

۱۷۳. المختصر فی الفقه المالکی، ابی مصعب احمد بن ابی بکر الزهری (م ۲۴۲ ق)، نسخه بسیار کهن به خطی شبیه خط کوفی، کتابت ۳۵۹ ق در قرطبه، ۱۷۴ برگ (ش ۸۷۴/۴۰)؛

۱۷۴. المدونة فی الفقه المالکی، روایة سحنون بن سعید التنوخی (م ۲۴۰ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت سده پنجم ق (ش ۳۱۹/۴۰)؛

۱۷۵. المختصر الکبیر فی الفقه المالکی، عبدالله بن عبدالحکم بن اعین المصری (م ۲۱۴ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت سده چهارم ق، ۳۳ برگ (ش ۸۱۰/۴۰)؛

۱۷۶. النوادر و الزیادات علی ما فی المدونة و غیرها من الامتہات، عبدالله بن عبدالرحمن الدفری القیروانی المالکی (م ۳۸۶ ق)، کتابت سده چهارم ق (عصر مؤلف)؛ در پایان برخی از اجزای نسخه آمده است که در سال ۳۸۳ ق با نسخه اصل به خط مؤلف مقابله و تصحیح شده است (ش ۷۹۳/۴۰)؛

۱۷۷. الاضداد فی اللغة، محمد بن هارون التوازی (م ۲۳۸ ق)، نسخه کهن، کتابت ۶۳۶ ق، ۴ برگ، ضمن مجموعه (ش ۳۸/۴۰)؛

۱۷۸. نظم الدرر فی تناسب الآی و السور یا فتح الرحمن فی تناسب اجزاء القرآن، ابواسحاق ابراهیم بن عمر بن حسن بن علی البقاعی (م ۸۸۵ ق)، کتابت ۹۵۶ ق، به خط علی العیادی (مشهور به ابن رمضان)، ۴۵۱ برگ؛

۱۷۹. الايضاح لناسخ القرآن و منسوخه، ابی محمد مکی بن ابی طالب حموش بن محمد القیسی (م ۴۳۷ ق)، نسخه کهن، کتابت ۵۱۰ ق، ۷۵ برگ (ش ۶۳/۸۰)؛

۱۸۰. جامع البیان فی تأویل آی القرآن، ابی جعفر محمد بن

- الورغمی التونسی (م ۸۰۳ ق)، کتابت بیست و ششم جمادی الاول ۹۱۲ ق، به خط محمد بن احمد الفیسی، ۲۶۷ برگ؛
۱۹۴. الأشراف علی مذهب الاشراف، ابن هبيرة معزالدوله (وزیر ابوالمظفر یحیی بن محمد الحنبلی)، کتابت یکشنبه بیست و هفتم رمضان ۷۲۳ ق، ۲۹۷ برگ؛
۱۹۵. کتاب الفرق، ثابت بن ابی عبدالعزیز، کتابت صفر ۶۰۰ ق، ضمن یک مجموعه، از برگ ۷۸ تا ۱۰۹؛
۱۹۶. الموطأ امام مالک، کتابت رجب ۵۰۲ ق، ۲۳ برگ، جلد ۷؛
۱۹۷. الموطأ (جلد ۸)، کتابت نیمه رجب ۵۰۲ ق، ۱۸ برگ؛
۱۹۸. الموطأ (جلد ۹)، کتابت دهه اول رجب ۵۰۲ ق، ۲۳ برگ؛
۱۹۹. الموطأ (جلد ۱۱)، کتابت غره شعبان ۵۰۲ ق، ۲۰ برگ؛
۲۰۰. الموطأ (جلد ۱۲)، کتابت نیمه شعبان ۵۰۲ ق، ۲۶ برگ؛
۲۰۱. نفائس الاصول فی شرح کتاب المحصول (در اصول فقه)، شهاب‌الدین احمد بن ادريس قرافی مالکی (م ۶۸۴ ق)، کتابت دوشنبه دوازدهم جمادی الاول ۷۱۴ ق، ۱۴۲ برگ؛
۲۰۲. تحصیل الاصول من کتاب المحصول لفخرالدين الرازی، ابوالثناء سراج‌الدين محمود بن ابی‌بکر الارموی (م ۶۸۲ ق)، کتابت هفتم ربيع الآخر ۷۰۴ ق، ۸۸ برگ؛
۲۰۳. مختصر ابی مصعب الزهری، روایة ابی اسحاق ابراهیم بن سعید بن عثمان مدنی، نسخه بسیار کهن و نفیس، کتابت شعبان ۳۵۹ ق، به خط حسن بن یوسف، ۱۷۴ برگ؛
۲۰۴. الابابة فی الوقف والابتداء، شیخ ابی‌الفضل محمد بن جعفر الخزاعی (م ۴۰۸ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت ۵۲۰ ق، به خط ابی‌جعفر احمد بن علی انصاری ابن الباذش الغرناطی، (م ۵۴۲ ق)، ۱۰۶ برگ (ش ۱۷۹/۸۰)؛
۲۰۵. أطراف الافراد یا اطراف المقدسی، حافظ ابوالفضل محمد بن طاهر المقدسی القیسرانی (م ۵۰۷ ق)، نسخه کهن، کتابت ۶۳۰ ق در ثغر اسکندریه، به خط عیسی بن سلیمان الرعینی الاندلسی المالقی (م ۶۳۲ ق)، ۱۰۰ برگ (ش ل ۱۹۰/۸۰)؛
۲۰۶. الاقناع فی فروع الفقه، ابی‌بکر محمد بن ابراهیم بن منذر النیشابوری الشافعی (م ۳۱۹ ق)، نسخه کهن، کتابت ۶۲۵ ق، ۱۱۴ (ش ۲۹۸/۸۰)؛
۲۰۷. کتاب الزهد والرفاق، ابی‌محمد عبدالله بن المبارک (م ۱۸۱ ق)، نسخه بسیار کهن و نفیس، کتابت ۴۶۵ ق، ۱۴۲

برگ (ش ۱۸۶/۸۰)؛

۲۰۸. سیر ابراهیم بن محمد الفزازی (جلد دوم)، ابی اسحاق ابراهیم بن محمد الفزازی (م ۱۸۶ ق)، نسخه بسیار کهن و نفیس، کتابت ربيع الآخر ۲۷۰ ق، به خط خلف بن عبدالملک بن بشکوال و خط عباس بن اصبح (م ۳۸۶ ق)، ۱۸ برگ؛
۲۰۹. سیر الفزازی (جلد ۱، ۳، ۴ و ۵)، نسخه بسیار کهن و نفیس، کتابت ۳۷۹ ق، ۵۹ برگ، نسخه بر عباس بن اصبح خوانده و تصحیح شده است.
۲۱۰. المؤلف و المختلف فی مشته اسماء الرجال، حافظ ابی‌محمد عبدالغنی بن سعید الأزدی المصری المقدسی (م ۴۰۹ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت ۵۳۶ ق، ۵۷ برگ، ضمن مجموعه (ش ۱۷۴/۸۰)؛
۲۱۱. المسند الصحيح، مسلم ابوالحسین بن الحجاج بن مسلم القشیری النیشابوری (م ۲۶۱ ق)، نسخه کهن، کتابت سده ششم ق، به خط حافظ ابومحمد عبدالله بن عیسی القلنبی (ش ۱۲۹/۸۰)؛
۲۱۲. المسند الصحيح (نسخه دیگر)، کتابت ۶۱۸ ق (ش ۱۰۴/۸۰)؛
۲۱۳. المسند الصحيح (نسخه دیگر)، کتابت سده ششم ق که دارای اجازه‌ای به خط حافظ ابی‌محمد عبدالحق بن عبدالرحمن الأزدی الاشبیلی به سال ۵۷۵ ق می‌باشد (ش ل ۱۲۸/۸۰)؛
۲۱۴. اسباب نزول القرآن، حافظ شهاب‌الدین احمد بن علی بن محمد بن حجر العسقلانی (م ۸۵۲ ق)، کتابت شوال ۸۸۹ ق (ش ی ۲۵۸)؛
۲۱۵. الامالی المصریه (در حدیث)، تخریج حسین بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل محاملی (م ۳۳۰ ق)، نسخه بسیار کهن، نادر و گران بها به خط مؤلف که در سده چهارم هجری کتابت شده است (ش ق ۱۱۴)؛
۲۱۶. اعلام السنن فی شرح المشکل من احادیث البخاری، ابی‌سلیمان احمد بن محمد بن ابراهیم الخطابی البستی (م ۳۸۸ ق)، نسخه نفیس و نادر، (ش ق ۱۸۰)؛
۲۱۷. الاشراف علی معرفة الاطراف، علی بن حسن بن هبة‌الله بن عساكر (م ۵۷۱ ق)، نسخه نفیس و نادر (ش ق ۶۷)؛ یک جلد از این اثر در کتابخانه عمومی رباط (ش ۶۷ ق) موجود می‌باشد.
۲۱۸. الانوار فی الجمع بین المنتقی و الاستذکار فی شرحی الموطأ ابن الولید باجی و ابی عمر بن عبدالبر، عبدالله محمد بن سعید بن احمد بن زرقون (م ۵۸۶ ق)، کتابت ۱۰ ربيع الاول ۷۰۲ ق،

الآثار، ابی محمد عبدالله بن علی اللخمی الرشاطی (م ۵۴۲ ق)، چند جزء در یک جلد، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت سده ۶ ق، در آغاز جزء پنجم اجازه‌ای به خط مؤلف که برای یکی از شاگردانش نوشته است (ش ل ۹۲ و ۳۰۳۱۵)؛

۲۳۰. انساب الاشراف، احمد بن یحیی بن جابر بن داود بلاذری (م ۲۷۹ ق)، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت ربیع الاول ۶۶۱ ق، به خط احمد بن محمد موصلی، (ش ق ۹۹)؛

۲۳۱. الاخلاق، ارسطو (م ۳۲۲ ق م)، نسخه کهن و نفیس، کتابت ۶۱۹ ق، (ش ل ۲۵۰۸/۸۰ - ۳۰۴۳)؛

۲۳۲. الارشاد فی اصول الاعتقاد، تقی‌الدین مظفر بن عبدالله بن علی بن حسین (معروف به مقتوح - م ۶۱۲ ق)، کتابت ربیع الثانی ۹۹۸ ق (ش ق ۸۰)؛

۲۳۳. اسماء المعروفین بالکنیة من التابعین و من بعدهم، ابی عمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر قرطبی (م ۴۶۳ ق)، ضمن مجموعه (ش ق ۱۴۳)؛

۲۳۴. بیان الوهم و الایهام الواقعیین فی کتاب الاحکام لعبد الحق الازدی، حافظ ابی الحسن علی بن محمد بن قطان فاسی (م ۶۲۸ ق)، نسخه نفیس و کهن و نایاب و ضخیم به خط مغربی و دارای حواشی به خطوط تنی چند از علمای مغرب از جمله ابوالعباس احمد بن مبارک السجلماسی؛ نسخه را مادر ابی‌العباس منصور، سیده مسعوده، دختر شیخ احمد بن عبدالله الوزکیتی، بر خزانه مسجد جامع مراکش در سال ۱۰۱۱ ق وقف نموده است (ش ل ۱۹۳/۸۰)؛

۲۳۵. البیسط فی شرح الجمل الکبیرة للزجاجی، ابی‌الحسین عبیدالله بن احمد بن عبیدالله بن محمد بن عبیدالله بن ابی‌الربیع الاشبیلی (م ۶۸۸ ق)، در ده جلد، کتابت ۷۳۵ ق، نسخه نادر و بسیار نفیس، این نسخه جلد اول است. (ش ق ۲۰۶)؛

۲۳۶. البیسط فی شرح الجمل الکبیرة للزجاجی (نسخه دیگر)، شامل جلد نخست، کتابت ۷۲۴ ق (ش ی ۱۰۰)؛

۲۳۷. البرصان و العرجان و العمیان، ابی‌عثمان عمرو بن بحر بن محبوب الجاحظ (م ۲۵۵ ق)، نسخه بسیار نفیس و بی‌همتا و منحصر به فرد (ش ق ۸۷)؛

۲۳۸. بیان المغرب فی اخبار الاندلس و المغرب، ابی‌عبدالله محمد مراکشی (معروف به ابن‌عذارى - م حدود ۶۹۵ ق)، نسخه بسیار نفیس که به اخبار سال ۶۶۴ ق پایان می‌پذیرد،

جلد چهارم (ش ق ۱۴۵)؛

۲۱۹. الامد الاقصی فی الاسماء الحسنی مع کتاب الافعال، قاضی ابوبکر بن العربی المعافری (م ۵۴۳ ق)، نسخه نفیس و نایاب به خط محمد بن احمد قادری (ش ق ۴)؛

۲۲۰. اعتلال القلوب، ابی‌بکر محمد بن جعفر خرائطی (م ۳۲۷ ق)، ۸ جزء در یک جلد، نسخه کهن، کتابت ۶۶۵ ق در بیت المقدس، (ش ق ۲۵۹)؛

۲۲۱. الاعلام بنوازل الاحکام، ابن سهل عیسی ابی‌الصبیغ جیانی قرطبی (یکی از قضات شهرهای طنجه و مکناس و غرناطه - م ۴۸۶ ق)، دو جزء در یک جلد، نسخه نفیس در ذکر رویدادها و زندگی‌نامه بزرگان اندلس، (ش ل ۲۹۹/۸۰)؛

۲۲۲. الاحکام الشرعیة الکبری، ابی‌محمد عبدالحق بن عبدالرحمن بن عبدالله ازدی اشبیلی (معروف به ابن‌خرائط - م ۵۸۱ ق)، شامل چند جزء، نسخه کهن، کتابت ۲۵ شوال ۶۶۴ ق (ش ی ۵)؛

۲۲۳. الايضاح در شرح کتاب المفضل زمخشری، جمال‌الدین ابی‌عمرو عثمان بن حاجب (م ۶۴۶ ق)، کتابت ۷۸۱ ق، به خط ابن‌حیاتی (ش ل ۵۱۴/۴۰)؛

۲۲۴. الالفاظ (در لغت)، ابی‌یوسف یعقوب بن اسحاق (معروف به ابن‌السکیت - م ۲۴۴ ق)، دو جزء در یک جلد، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت ۵۱۱ ق که بر ابی‌محمد البطلیوسی در منزل وی، در شهر بلنسیه قرائت شده است (ش ل ۳۶۵/۸۰)؛

۲۲۵. الالفاظ المغربیة بالالفاظ المعربة، ابن‌قتیبہ عیسی بن ابراهیم (از نوادگان ابن‌قتیبہ مشهور)، نسخه نفیس و نادر (ش ل ۳۷۰/۸۰)؛

۲۲۶. ارتشاف الضرب من لسان العرب، اثیرالدین ابی‌حییان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیّان اندلسی جیانی (م ۷۴۵ ق)، کتابت ذی‌القعدة ۷۳۹ ق در حیات مؤلف، به خط محمد بن محمد بن احمد سلالجی (ش ق ۲۲۱)؛

۲۲۷. اضاءة الراموس (حاشیه بر کتاب قاموس اللغة)، حافظ ابی‌عبدالله محمد بن طیب شرکی فاسی (م ۱۱۷۰ ق)، جلد دوم فقط، نسخه نفیس و نادر که به سال ۱۳۵۳ ق بر خزانه قرویین وقف شده است (ش ل ۸۴۷/۴۰)؛

۲۲۸. الامالی، ابی‌بکر محمد بن حسن بن دُرید ازدی (م ۳۲۱ ق)، نسخه کهن، کتابت شعبان ۶۴۱ ق (ش ق ۱۵۳)؛

۲۲۹. اقتباس الانوار و التماس الازهار فی انساب الصحابة و رواة

این نسخه با ۳ نسخه دیگر که در کتابخانه اسکوریال اسپانیا موجود می‌باشند، متفاوت است و ۱۰۰ برگ افزون بر آن‌ها دارد که در نسخه‌های دیگر وجود ندارد (ش ق ۲۰۰)؛

۲۳۹. البدور الضاویة فی التعریف بالسادات اهل الزاویة الدلائیة، سلیمان بن محمد شفشاونی حسنی حوات (م ۱۲۳۱ ق)، (ش د ۲۶۱)؛

۲۴۰. تأویل مشکل القرآن، ابی‌محمد عبدالله بن قتیبه (م ۲۷۶ ق)، نسخه اندلسی بسیار کهن و نفیس، برگ‌هایی از انجام نسخه افتاده‌اند. (ش ل ۶۹/۸۰)؛

۲۴۱. تفسیر القرآن، ابی‌ربیع ابی‌الحسین عبیدالله بن احمد بن عبیدالله اشبیلی سبتی (م ۶۸۸ ق)، جلد اول، نسخه بسیار نفیس و بی‌همتا که در جای دیگر وجود ندارد و برگ پایانی آن افتاده است. (ش ق ۳۱۵)؛

۲۴۲. التحریر و التجرید لاقوال ائمة التفسیر فی معانی کلام السمع البصیر، محمد بن سلیمان بن حسن بن حسین بلخی مقدسی حنفی (معروف به ابن‌نقیب - م ۶۹۸ ق)، نسخه نفیس و نادر؛ به گفته صاحب هدیه العارفین این کتاب در ۵۰ جلد نگاشته شده و نسخه موجود شامل سوره‌های شعراء، نمل و قصص است. (ش ق ۶۳)؛

۲۴۳. التعریف بمن ذکر فی الموطأ، ابی‌الحذاء ابی‌عبدالله محمد بن یحیی بن محمد التمیمی (م ۴۱۰ ق در سرقسطه)، نسخه کهن و نفیس، به خط اندلسی قدیم، از نسخه‌های موقوفة ابی‌العباس احمد المنصور می‌باشد که آن را به خط خود وقف نموده است. (ش ل ۱۱۸/۸۰)؛

۲۴۴. التقریب للکتاب التمهید لابن‌عبدالبرّ، شیخ ابی‌عبدالله محمد بن احمد بن فرج قرطبی (م ۶۷۱ ق)، دو جزء در یک جلد، نسخه بسیار نفیس به خط اندلسی، (ش ل ۱۱۷/۸۰)؛

۲۴۵. تذهیب التهذیب للحافظ المزی، شمس‌الدین محمد بن احمد ذهبی (م ۷۴۸ ق)، جلد ۲ و ۳ در یک جلد ضخیم، کتابت ربیع الآخر ۷۲۳ ق در عصر مؤلف در شهر دمشق، (ش ل ۱۶۰/۸۰)؛

۲۴۶. تلخیص المستدرک للحاکم النیشابوری، حافظ ابی‌عبدالله محمد بن احمد ذهبی (م ۷۴۸ ق)، کتابت رمضان ۸۰۱ ق (ش ق ۱۷۷)؛

۲۴۷. تنبیه الانام فی بیان علو مقام نبینا علیه افضل الصلاة والسلام، ابن‌عظوم محمد بن احمد قیروانی، نسخه نفیس هنری مذهب

و مرصع، (ش ل ۱/۴۰)؛

۲۴۸. تلبیس إبلیس، ابوالفرج عبدالرحمن بن الجوزی (م ۵۹۷ ق)، نسخه نفیس و کهن، کتابت ذی‌الحجه ۶۱۳ ق، به خط احمد بن سعید بن احمد الناسخ، (ش ق ۲۳۲)؛
۲۴۹. التفریحی (در فقه مالکی)، ابوالقاسم بن الجلاب عبیدالله بن حسین بن حسن (م ۳۷۸ ق)، کتابت ۷۰۱ ق، به خط مغربی، (ش ل ۲۳۷/۴۰)؛

۲۵۰. تحریر المقال فی موازنة الاعمال و حکم غیر المکلّفین فی العقبی و المال فی الردّ علی الحافظ الحمیدی و شیخه ابن‌حزم، ابی‌طالب عقیل بن عطیة القضاعی (م ۶۰۸ ق)، نسخه بسیار نفیس و کهن و نادر و بی‌همتا که در عصر مؤلف کتابت شده است (ش ق ۱۰۹)؛

۲۵۱. تیسیر المرام فی شرح عمدة الاحکام، محمد بن احمد بن محمد بن مرزوق (م ۸۷۱ ق)، کتابت ربیع الثانی ۹۹۶ ق، به خط منصور بن علی الحاج، (ش ق ۳۸)؛

۲۵۲. التبصرة در نحو، ابی‌محمد عبدالله بن علی بن اسحاق صمیری (م ۵۸۴ ق)، نسخه بسیار نفیس و کهن، مورخ رمضان ۵۹۷ ق، (ش ق ۳۳۲)؛

۲۵۳. التذیل و التکمیل فی شرح التسهیل لابن‌مالک، اثیرالدین ابی‌حیان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان غرناطی اندلسی (م ۷۴۵ ق)، ۱۰ ذی‌الحجه ۷۵۳ ق، به خط محمد بن ابراهیم بن علی بن عبدالنور، شامل جلد چهارم کتاب (ش ق ۲۱۲)؛

۲۵۴. التاج، ابی‌عثمان عمرو بن جاحظ (م ۲۵۵ ق)، نسخه نفیس و کهن، کتابت سده ۸ ق که از سوی سلطان ابوالعباس احمد مرینی به سال ۷۹۲ ق بر مسجد اندلس در فاس وقف گردیده است (ش ل ۶۵۳/۴۰)؛

۲۵۵. تهذیب اللغة، ابی‌منصور محمد بن احمد ازهری (م ۳۷۰ ق)، نسخه نفیس و کهن، کتابت ۶۵۳ ق، به خط علی بن محمد بن صدقة بن شیب خفاجی، شامل جلد دهم کتاب از حرف س تا ط (ش ق ۱۶۰)؛

۲۵۶. التکملة و الصلة و الذیل لمافات صاحب القاموس، سید مرتضی بن محمد حسینی زبیدی (م ۱۲۰۵ ق)، جلد ۱ و ۴، نسخه بسیار نفیس، به خط مؤلف در سال ۱۲۰۲ ق (ش ل ۱۳۶/۸۰)؛

۲۵۷. التعازی و المرانی، ابی‌العباس محمد بن یزید ازدی نحوی

مبّرّد (م ۲۸۶ ق)، کتابت ذی الحجہ ۷۵۷ ق (ش ق ۲۲۶)؛
 ۲۵۸. التاريخ، ابی عمرو خلیفہ بن خیاط بن خلیفہ بن خیاط
 شیبانی عصفری بصری (م ۲۴۰ ق)، نسخہٴ بسیار کهن و نفیس،
 کتابت ذی القعدہ ۴۷۷ ق (ش ق ۱۹۹)؛
 ۲۵۹. الترجمانة الكبرى التي جمعت اخبار العالم بزرّاً وبحراً،
 ابوالقاسم بن احمد بن علی الزیانی (م ۱۲۴۹ ق)، نسخہٴ نفیس
 و نادر (ش د ۶۵۸)؛
 ۲۶۰. التصريف لمن عجز عن التأليف، ابوالقاسم خلف بن عباس
 زهراوی اندلسی (م ۴۲۷ ق)، نسخہٴ کهن و نفیس، کتابت
 ذی القعدہ ۶۱۶ ق، جلد آخر (ش ج ۲۱)؛
 ۲۶۱. التصريف لمن عجز عن التأليف (نسخةٌ دیگر)، جلد اول،
 کتابت جمادی الاولی ۸۶۳ ق، به خط ناصرالدین محمد بن
 خضر طیب (ش ی ۴۰)؛
 ۲۶۲. التمهيد لما في الموطأ من المعاني والاسانيد، ابی عمر
 یوسف بن عبداللہ بن محمد بن عبدالبرّ (م ۴۶۳ ق)، نسخہٴ
 بسیار نفیس و کهن، کتابت ۵۰۵ ق نزدیک به عصر مؤلف،
 جلد ۷ (ش ل ۱۱۶/۸۰)؛
 ۲۶۳. تفسير قرآن کریم، مؤلف مجهول، کتابت ۸۰۲ ق در شهر
 سبتہ، (ش ی ۴۹۸)؛
 ۲۶۴. الجامع الصحيح، حافظ ابی عیسیٰ محمد بن عیسیٰ
 ترمذی (م ۲۷۹ ق)، جلد اول، کتابت سده ۸ ق و دارای
 سماع متعدد از علما به سال ۷۴۶ ق، به خط اندلسی
 (ش ل ۷۵۴/۴۰)؛
 ۲۶۵. الجمع بين الصحيحين «البخاري و مسلم»، ابی بکر محمد بن
 عبداللہ بن محمد بن زکریّا جوزقی (م ۳۸۸ ق)، نسخہٴ بسیار
 نفیس و کهن، کتابت ذی الحجہ ۵۸۱ ق، به خط محمد بن
 ابی بکر بن یوسف فرقانی (ش ق ۱۱۸)؛
 ۲۶۶. الجمع بين الصحيحين، ابی محمد عبدالحق بن عبدالرحمن
 بن عبداللہ الازدی الاشبیلی (معروف به خراط - م ۵۸۱ ق)،
 نسخہٴ کهن و نفیس، شامل جلد آخر، (ش ق ۱۸۹)؛
 ۲۶۷. جامع الاسانيد، احتمالاً از حافظ شمس الدین ابی عبداللہ
 محمد بن احمد ذهبی (م ۷۴۸ ق)، کتابت ۸۳۰ ق، به خط
 محمد بن حسن بن علی بدرانی در آثار ذهبی کتابی به این نام
 نیامده و این نام بنابر نوشتهٴ پشت برگ آغاز نسخہٴ بر آن نهاده
 شده است (ش ق ۱۵۲)؛
 ۲۶۸. الجامع الصحيح الاسانيد المستخرجة من ستة مسانيد،

سلطان سیدی محمد بن عبداللہ (م ۱۲۰۴ ق)، کتابت ۱۸
 محرّم ۱۲۵۵ ق، به خط نسخ (ش ل ۷۴۷/۴۰)؛
 ۲۶۹. الجامع لسبل الخبرات الى اعلى الدرجات، ابی الحسن یحییٰ
 بن نجاح بن القلانسی (م ۴۲۲ ق)، کتابت ۸۸۸ ق، به خط نسخ
 (ش ل ۷۰۱۴۰)؛
 ۲۷۰. جامع اسرار الطب، ابی العلاء زهر بن عبدالملک بن
 محمد بن مروان بن زهر اشبیلی (م ۵۲۵ ق در قرطبه)، نسخہٴ
 کهن و نفیس (ش د ۵۳۲)؛
 ۲۷۱. جامع مفردات الادوية و الاغذية، ابی محمد عبداللہ بن
 احمد بن البيطار المالقی (م ۶۴۶ ق)، کتابت ۸۰۰ ق، به خط
 مغربی (ش ل ۶۰۶/۴۰)؛
 ۲۷۲. الحقائق الواضحات في شرح الباقيات الصالحات، ابی العباس
 احمد بن معد بن عیسیٰ بن وکیل تجیبی اقلیشی (م ۵۵۰ ق)،
 نسخہٴ نفیس (ش ق ۳۱۶)؛
 ۲۷۳. الجيل في الحروب و فتح المدائن و حفظ الدروب، مؤلف
 مجهول، کتابت نیمهٴ ذی الحجہ ۷۶۳ ق، بر پشت برگ آغاز
 آمده که نسخہٴ برای خزانهٴ مقر اشرف عالی مولوی سیفی یلبغا
 ملکی منصوری کتابت شده است (ش ج ۴۳)؛
 ۲۷۴. حلیة المحاضرة في صناعة الشعرو انواعه، ابوعلی محمد بن
 حسن حاتمى (م ۳۸۸ ق)، کتابت شعبان ۹۹۰ ق، شامل جلد ۱
 و ۳، به خط مغربی ابراهیم بن محمد غسانی وزیر
 (ش ل ۵۹۰/۴۰)؛
 ۲۷۵. حديقة الازهار في شرح ماهية العشب و العقار، قاسم بن
 محمد بن ابراهیم وزیر غسانی، نسخہٴ نفیس، کتابت ۱۰ ق،
 نسخہٴ برای سلطان احمد منصور ذهبی سعدی مغربی به سال
 ۹۹۴ ق نگاشته شده است (ش د ۱۶۸۴)؛
 ۲۷۶. حوادث الزمان و ابناؤه و وفیات الاکابر و ابناؤه، شمس الدین
 محمد بن ابراهیم بن ابی بکر بن ابراهیم بن عبدالعزیز الجزری
 الدمشقی (م ۷۳۹ ق)، نسخہٴ نفیس (ش ق ۱۹۴)؛
 ۲۷۷. خلق الانسان في اللغة، ابی عبیده محمد ثابت بن ابی ثابت
 عبدالعزیز لغوی وراق، نسخہٴ بسیار کهن و نفیس، کتابت او آخر
 سده ۶ ق (ش ل ۵۳۹/۴۰)؛
 ۲۷۸. حذف من نسب قریش، مؤرج بن عمرو بن حارث
 سدوسی (م ۱۹۵ ق)، نسخہٴ بسیار کهن و نفیس، کهن ترین نسخہٴ
 موجود این مجموعه و حتی دیگر مجموعه‌ها، کتابت سدهٴ
 ۳ ق، دارای تاریخ سماع به سال ۲۵۱ ق و چند سماع دیگر؛

سال هشتم، شماره سوم، شماره پیاپی ۲۹

۲۰

۲۶۸. الجامع الصحيح الاسانيد المستخرجة من ستة مسانيد،

این نسخه ظاهراً همان نسخه‌ای است که اکنون در کتابخانه ملی رباط موجود می‌باشد و شخصاً آن را در آن کتابخانه دیده و توصیف آن را در این گزارش آورده‌ام. (ش ق ۹۹).

۲۷۹. دیوان ابی‌فراس حمدانی، حارث بن سعید بن حمدان شاعر (م ۳۵۷ ق)، کتابت ۹۷۹ ق که برای خزانه احمد منصور به خط علی بن منصور شیظمی کتابت شده است؛

۲۸۰. الدرّة الفاتحة فی أبناء علی و فاطمة، ابی‌عبدالله محمد زکی بن هاشم (ش ج ۴۸)؛

۲۸۱. الذخيرة فی فروع المالکية، شهاب‌الدین ابوالعباس احمد بن ادریس بن عبدالرحمن الضهاجی القرافی (م ۶۸۴ ق)، جلد ۷ و ۱۲، کتابت ۹۵۲ ق، به خط مسعود بن یعزى بن ابراهیم؛

۲۸۲. روضة التعريف بالحج الشریف، ابی‌عبدالله محمد بن عبدالله بن خطیب سلمانی غرناطی (م ۷۷۶ ق)، نسخه نفیس (ش ج ۱۴۵)؛

۲۸۳. رفع الحجب المستورة فی محاسن المقصورة (شرح مقصوره حازم قرطاجنی تونس)، ابوالقاسم محمد بن احمد السبتي (م ۷۶۰ ق)، نسخه بسیار نفیس و مذهب و فوق‌العاده هنری (ش ل ۸۵۴/۴۰)؛

۲۸۴. الروض المکنون فی شرح رجز ابن غررون، قاسم بن محمد بن ابراهیم (وزیر غسانی)، نسخه اصل به خط مؤلف، کتابت ۱۸ جمادی الثانی ۹۹۹ ق، (ش د ۱۶۸۴)؛

۲۸۵. الرکاة، ابی‌بکر محمد بن عبدالله بن یحیی بن جد الفهری (م ۵۸۶ ق)، نسخه کهن و نفیس، کتابت ۲۶ ذی‌الحجه ۶۹۸ ق، به خط اندلسی (ش ق ۷۶)؛

۲۸۶. الزیج القویم فی فنون التعديل و التقویم، محمد بن ابراهیم فزاری (م ۱۸۰ ق)، نسخه نفیس (ش ق ۲۶۰)؛

۲۸۷. سيرة ابن اسحاق و کتاب المغازی، حافظ محمد بن اسحاق (م ۱۵۱ ق)، نسخه بسیار کهن و نفیس جزء ۲، ۳، ۴ و ۵، کتابت ۵۰۶ ق، دارای سماعات همزمان با کتابت نسخه (ش ل ۲۰۲/۸۰)؛

۲۸۸. السماء و العالم، ابوعبدالله محمد بن ابان سید لخمی قرطبی (م ۳۵۴ ق)، شامل جزء سوم کتاب، کتابت اوایل سده ۹ ق؛ نسخه در سال ۸۵۵ ق از سوی وزیر ابوالحسن علی بن ابوالحجاج یوسف بن زیات و طاسی وقف شده است (ش ل ۲۶۴۶/۴۰)؛

۲۸۹. السحر و الشعر، ابی‌عبدالله محمد بن عبدالله لسان‌الدین بن الخطیب السلمانی (م ۷۶۴ ق در شهر فاس)، کتابت ۸۸۸ ق

(ش د ۱۲۱)؛

۲۹۰. سفينة الصالحی، محمد بن نجم‌الدین صالحی هلالی دمشقی (م ۱۰۱۲ ق)، (ش د ۱۰۰۳)؛

۲۹۱. السياسة، ابوبکر محمد بن حسن حضر می قروی مرادی (م ۴۸۹ ق)، کتابت ۱۵ رمضان ۸۴۳ ق در تونس، به خط عیسی بن عبدالله عوسجی، ۶۵ برگ، (ش ل ۶۲۷/۴۰)؛

۲۹۲. شذرات من کتاب الله العزیز، مؤلف مجهول، نسخه کهن و نفیس، کتابت ۶۵۴ ق در شهر مراکش در مغرب، به خط عمر مرتضی آخرین حاکم موحدین (ش ی ۴۳۲)؛

۲۹۳. شواهد التوضیح علی الجامع الصحیح، سراج‌الدین عمر بن علی بن الملتن الشافعی (م ۸۰۴ ق)، جلد ۳، نسخه اصل به خط مؤلف و حواشی به خط شاگرد مؤلف (ابن حجر معروف) (ش ق ۱۳۳)؛

۲۹۴. شرح فرائض ابی‌القاسم بن الشاط، ابوالحسن علی بن محمد قرشی (مشهور به قصادی - م ۸۹۱ ق)، نسخه نفیس، کتابت ۸۸۰ ق که مؤلف و ابوالحسن علی بن قاسم بیاضی آن را مقابله و تصحیح کرده‌اند، خط اندلسی (ش ل ۳۲۳/۸۰)؛

۲۹۵. شرح الايضاح لابی علی الفارسی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن بن محمد جرجانی (م ۴۷۱ ق)، جزء ۱ و ۲ و ۳، کتابت نیمه دوم سده ۶ ق، نسخه بسیار نفیس و گران‌بها که در پشت برگ‌های آغازین هر جزء دست‌خط ابوالحسن علی بن ابوطالب روح بن احمد نهروانی به سال‌های ۵۸۷ و ۵۸۸ ق آمده که نسخه بر او خوانده و تصحیح شده است. (ش ق ۱۶۲)؛

۲۹۶. شرح جمل الزجاجی، ابوعبدالله محمد بن فخّار، جلد دوم، کتابت ۸۲۰ ق، به خط عبدالرحمن بن سلیمان السبتي (ش ق ۳۰۴)؛

۲۹۷. الشجرة الزکية، ابی‌عبدالله محمد زکی بن هاشم علوی سـجلماسی مدغری (م ۱۲۷۰ ق)، دو جلد در یک جلد (ش ج ۳۷۵)؛

۲۹۸. شرح ارجوزة ابن سینا (در طب)، ابوالولید محمد بن احمد بن رشد (م ۵۹۵ ق)، نسخه نفیس و کهن، برگ پایانی افتاده (ش ل ...)

۲۹۹. شرح الدرر اللوامع لابن بری، ابی‌عبدالله محمد بن عبدالملک قیسی منتوری (م ۸۳۴ ق)، کتابت سده ۹ ق به خط اندلسی، (ش ل ۲۳۱/۴۰)؛

۳۰۰. شرح بیوع الفقیه ابی‌یحیی بن جماعة التونسي، حافظ

نسخه را شخصاً برای خزانه قرویین وقف نموده است. (ش ل ۳۶۲/۴۰)؛

۳۱۰. غریب الحدیث، ابوالفرج عبدالرحمن بن الجوزی (م ۵۹۷ق)، ۷ جزء در یک جلد، نسخه بسیار نفیس و کهن و مهم و ارزشمند، نسخه اصل به ابن جوزی که در سال ۵۷۶ق آن را مسوده کرده و در سال ۵۸۱ق آن را مبیضه نموده است. (ش ق ۱۴۰)؛

۳۱۱. غایة المقصد فی زوائد احمد، ابوالحسن علی بن ابوبکر هیشمی (م ۸۰۷ق)، نسخه نفیس، کتابت ۱۱۳۳ق، به خط سید حسین حسینی (ش ق ۴۸)؛

۳۱۲. غریب القرآن، محمد بن عزیز سجستانی (م ۳۳۰ق)، کتابت ۹۶۵ق، به خط سعید بن محمد تونسلی که برای خزانه ابوعبدالله محمد بن عبدالقادر کتابت کرده است (ش ل ۶۵/۸۰)؛

۳۱۳. فوائد المعانی فی شرح حرز الامانی للشاطبی، ابی عبدالله محمد بن محمد بن داود صنهاجی (معروف به ابن آجروم - م ۷۲۳ق)، جلد ۱ و ۲، نسخه اصل به خط مؤلف و برخی موارد به خط فرزند مؤلف، نسخه نفیس، (ش ق ۱۴۶)؛

۳۱۴. فتح الرحیم للكشف ما یلبس من کلامه القديم، شهاب الدین احمد بن محمد بن احمد بن عمر بن عمران بابلی، نسخه اصل به خط مؤلف که برای سلطان سلیمان بن سلیم عثمانی به سال ۹۵۹ق نگاشته است (ش ق ۱۲۱)؛

۳۱۵. الفردوس بمأثور الخطاب، ابی شجاع شیرویه بن شهردار بن علی شیرویه بن فنا خسرو دیلمی همدانی (م ۵۰۹ق)، جلد نخست، نسخه نفیس (ش ق ۱۳۱)؛

۳۱۶. فوائد الدارس المشرقة علی عیون المجالس، محمد بن عبدالله بن محمد بن خیرة الاندلسی از علمای نیمه سده ۶ق، ۷ جزء در یک جلد، نسخه بسیار نفیس و گران بها، کتابت ۵۳۷ق، دارای سماعات متعدد (ش ل ۶۵۲/۴۰)؛

۳۱۷. الفصوص، ابوالعلاء صاعد بن حسن ربیع موصلی بغدادی (م ۴۱۷ق)، کتابت ۹۶۹ق، به خط عبدالله بن عمر تدغی (ش ل ۵۸۷/۴۰)؛

۳۱۸. الفرق بین الحروف المشکلة، ابن سید بطلیوسی (م ۵۲۱ق در بلنسیه)، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت ۵۱۰ق (ش ی ۱۳۴)؛

۳۱۹. الفرق بین الحروف الخمسة (در لغت)، ابی محمد عبدالله

ابی العباس احمد بن قاسم الجذامی القباب (م ۷۷۸ق)، کتابت ۷۷۸ق، به خط یکی از بزرگان صوفیه مغرب (ابوعبدالله محمد بن عباد - م ۷۹۲ق)، (ش ل ۲۶۰/۸۰)؛

۳۰۱. صحیح بخاری (نسخه دیگر)، کتابت ۲۴ جمادی الاولی ۱۲۰۷ق، مذهب، مرصع و ممتاز، به خط عبدالعزیز بن محمد الحلو (ش د ۱۵۸۷)؛

۳۰۲. صلة السمط و سمطة المرط فی شرح سمط الندی فی الفخر المحمدی، محمد بن علی بن محمد بن عمر التوزری (معروف به ابن الشباط - م ۶۸۱ق)، کتابت ۱۲ ربیع الثانی ۷۱۵ق، به خط ابوالقاسم بن محمد بن محمد الرعینی الیکرانی در شهر توزر، جزء ۲ و ۳ (ش ق ۱۱۰)؛

۳۰۳. طبق الارطاب فیما اقتطفناه من مسانید الائمة، سلطان محمد بن عبدالله (م ۱۲۰۴ق)، نسخه نفیس به خط نسخ، کتابت ۱۲۰۴ق، دارای دو تقریظ از علمای مصر در آغاز نسخه (ش د ۷۴۶/۴۰)؛

۳۰۴. طبقات الفقهاء الشافعیة، ابی زکریا محی الدین یحیی بن شرف بن مرئ بن حسن النووی (م ۶۷۶ق)، این کتاب تلخیصی از طبقات ابن صلاح و برخی از برگ های آن به خط امام سبکی است (ش ق ۱۹۵)؛

۳۰۵. طبقات القراء، محمد بن احمد بن عثمان ذهبی (م ۷۴۸ق)، نسخه بسیار نفیس که در عصر مؤلف کتابت شده و در پایان اجزاهای به خط مؤلف برای حافظ ابی الحجاج مزنی آمده است. کتابت سده ۸ق؛

۳۰۶. الطبقات الکبری، تاج الدین عبدالوهاب بن علی بن عبدالکافی سبکی (م ۷۷۱ق)، نسخه بسیار نفیس و اصل به خط مؤلف (ش ق ۱۱۷)؛

۳۰۷. الطريق الواضح المسلوک الی تراجم الخلفاء و الملوک، ناصرالدین محمد بن عبدالرحیم بن علی بن محمد (معروف به ابن فرات - م ۸۰۷ق)، جزء ۲ و ۶، نسخه نفیس (ش ق ۲۴۱)؛

۳۰۸. العز و المنافع للمجاهدین بالمدافع، ابراهیم بن احمد بن غانم بن زکریا اندلسی، تألیف ۱۰۰۸ق در اسپانیا، نسخه نفیس مصحح (ش ج ۸۷)؛

۳۰۹. العبر و دیوان المبتدأ و الخبر (تاریخ ابن خلدون)، ابی عبدالرحمن بن محمد بن خلدون (م ۸۰۸ق در مصر)، ج ۳ و ۵، نسخه بسیار مهم، بی نظیر و گران بها، دست خط ابن خلدون در صفر ۷۹۹ق در پشت برگ آغازین آمده که

عبدالملک بن طلحه نیشابوری قشیری (م ۴۶۵ ق)، ج ۱ و ۲، کتابت صفر ۸۹۶ ق (ش ق ۳۰۰)؛

۳۳۳. الموضح فی تعلیل وجوه القرات (شرح الهدایة)، ابی‌العباس احمد بن عمار بن احمد مقرئ مهدوی (م ۴۴۰ ق)، نسخه بسیار کهن و نفیس، کتابت رجب ۵۶۳ ق در حلب؛

۳۳۴. مختصر تفسیر ابن سلام ابی زکریا یحیی تمیمی، ابی‌عبدالله محمد بن عبدالله بن ابی‌زمین (م ۳۹۹ ق)، نسخه نفیس، کهن و ضخیم، کتابت ۶۱۱ ق (ش ل ۳۴/۴۰)؛

۳۳۵. معانی القرآن، ابی زکریا یحیی بن زیاد بن عبدالله ملک بن منظور دلمی (معروف به فراء ۱ - م ۲۰۷ ق)، جزء دوم، نسخه بسیار کهن و نفیس، کتابت ۵۷۸ ق، (ش ق ۱۸۸)؛

۳۳۶. مختصر اعراب القرآن و معانی، ابی اسحاق ابراهیم بن سری بن سهل زجاج (م ۳۱۱ ق)، شامل ۵۴ جزء کوچک، نسخه بسیار کهن و گران بها، کتابت ذی‌الحجه ۳۸۲ ق (ش ق ۳۳۳)؛

۳۳۷. مشکل اعراب القرآن، ابی محمد مکی بن ابی طالب حموش بن محمد بن مختار اندلسی قیسی (م ۴۳۷ ق)، جلد اول، کتابت ذی‌القعدة ۹۹۸ ق، به خط مسعود بن حسن (ش ق ۲۱۷)؛

۳۳۸. الموطأ، امام مالک بن انس بن مالک اصبحی حمیدی (م ۱۷۹ ق)، نسخه کهن دیگر، کتابت ۲۷ ربیع‌الثانی ۶۱۳ ق (ش ج ۷۰۸)؛

۳۳۹. مسند ابن ابی‌شیه، ابی بکر عبدالله بن محمد بن ابی‌شیه (م ۲۳۵ ق)، نسخه نفیس (ش د ۶۴۸)؛

۳۴۰. مسند عبد بن حمید کثی، امام عبدالحمید (معروف به عبد بن حمید - م ۲۴۹ ق)، نسخه نفیس که در سال ۸۵۵ از سوی وزیر ابی‌الحسن علی بن یوسف وطاسی وقف شده است (ش ل ۱۵۹/۸۰)؛

۳۴۱. المسند الصحیح المختصر (نسخه دیگر)، کتابت سده ۹ ق، جلد اول، دارای حواشی و سماعات، وقف‌نامه‌ای از سوی ابی‌عبدالله محمد بن محمد بکری به سال ۸۴۵ ق در پشت برگ آغازین نسخه آمده که بر قرویین وقف شده است. (ش ل ۱۲۹/۸۰)؛

۳۴۲. المسند، حافظ ابی بکر احمد بن عمرو بن عبدالخالق

بن محمد بن سید بظلیوسی، نسخه کهن و نفیس، کتابت رمضان ۶۳۶ ق (ش ل ۵۳۸/۴۰)؛

۳۲۰. فصل المقال فی شرح الامثال، ابی‌عبید عبدالله بن عبدالعزیز بن مصعب بکری اندلسی (م ۴۸۷ ق)، نسخه کهن، کتابت شعبان ۶۰۸ ق (ش ق ۱۵۸)؛

۳۲۱. فهرست، ابی زکریا یحیی بن احمد بن محمد نفزی حمیدی (معروف به سراج - م ۸۰۵ ق)، نسخه نفیس، (ش د ۲۶۴۳)؛

۳۲۲. الفقه (عربی)، مؤلف مجهول، کتابت ۵۰۰ ق، (ش ی ۷۳۰)؛

۳۲۳. القول المعتبر فی حلّ الفاظ المختصر (مختصر خلیل)، ابی‌عبدالله محمد بن محمد العجماوی مالکی مصری از علمای سده ۱۰ ق، نسخه اصل، به خط مؤلف، کتابت ۹۵۱ ق، (ش ل ۴۵۵/۴۰)؛

۳۲۴. قرآن کریم، نسخه هنری، مذهب و ممتاز، خط نسخ، کتابت ۹۵۶ ق، (ش ک ۱)؛

۳۲۵. قرآن کریم، خط کوفی بر روی پوست، از سده‌های نخستین (ش ج ۱)؛

۳۲۶. قرآن کریم، کامل، به خط کوفی بر روی پوست، از سده‌های نخستین (ش ل ۱/۸۰)؛

۳۲۷. قرآن کریم، خط اندلسی، نسخه کهن و بسیار نفیس، کتابت ۶۲۰ در مالقه (ش ی ۴۳۰)؛

۳۲۸. الکاشف فی اسماء رجال الکتب الستة، حافظ شمس‌الدین ابی‌عبدالله بن محمد بن احمد بن عثمان ذهبی (م ۷۴۸ ق)، کتابت ۸۰۳ ق، به خط یکی از شاگردان مؤلف (ش ل ۱۷۵/۸۰)؛

۳۲۹. الکتبیه الکامنه فیمین لقیناه بالاندلس من شعراء المائة الثامنة، ابی‌عبدالله محمد بن عبدالله لسان‌الدین بن خطیب سلمانی (م ۷۷۶ ق در فاس)، نسخه نفیس، (ش د ۱۳۲)؛

۳۳۰. الکواکب الدریة فی مدح خیر البریة، در تضمین قصیده بُرده بوصیری در مدح حضرت ختمی مرتبت، نسخه هنری، مذهب و نفیس، کتابت ۸۹۸ ق، به خط موسی بن یوسف ازهری مالکی (ش ل ۷۹۲/۴۰)؛

۳۳۱. اللمعة البدریة فی الدولة النصریة، وزیر ابی‌عبدالله محمد بن خطیب سلمانی (م ۷۷۶ ق)، کتابت ۷۶۹ ق در حیات مؤلف، به خط اندلسی (ش ل ۱۴۹۱/۸۰)؛

۳۳۲. لطائف الاشارات، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوزان بن

۱. یک نسخه بسیار نفیس و کهن از اعراب القرآن فراء، کتابت در سده ۵ ق در کتابخانه بزرگ آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی (ره) موجود می‌باشد که یکی از نسخه‌های نفیس و مهم این کتابخانه از لحاظ قدمت تاریخ کتابت به‌شمار می‌آید.

سلوی، جلد ۲، کتابت ۸۱۴ ق، بہ خط مغربی (ش ل ۷۰۰/۴۰)؛

۳۵۴. المدونة، روایت سخنون بن سعید التنوخی (م رجب ۲۴۰ ق)، نسخه بسیار قدیم و نفیس، کتابت ۴۹۴ ق، (ش ل ۵۷۴/۴۰)؛

۳۵۵. مختصر ابی مصعب احمد بن ابی بکر زہری (م ۲۴۲ ق)، نسخه بسیار مهم و کهن و نفیس و نادر، کتابت ۳۵۹ ق در قرطبہ، بہ خط اندلسی حسین بن یوسف عبدالامام الحاکم المستنصر، (ش ل ۸۷۴/۴۰)؛

۳۵۶. مناهج التحصیل و نتائج لطائف التأویل فی شرح مشکلات المدونة، ابی الحسن علی بن سعید رجرجی از علمای نیمه سده ۷ ق، نسخه کهن، کتابت ۶۹۳ ق، جلد اول (ش ق ۸۸)؛

۳۵۷. مجموعه شامل بخشی از آثار تقی الدین علی بن عبدالکافی بن علی سبکی (م ۷۵۶ ق)، نسخه اصل، تمامی مجموعه بہ خط مؤلف و برخی از حواشی بہ خط صلاح الدین خلیل بن ایبک صفدی (م ۷۶۴ ق) کتابت سده ۸ ق (ش ق ۳۰۶)؛

۳۵۸. المورد الاحلی فی اختصار المحلی (القدح المعلی فی شرح المحلی)، ابی محمد علی بن احمد بن سعید بن حزم (م بعد از ۸۶۳ ق)، جلد اول، احتمالاً نسخه اصل و بہ خط مؤلف است. (ش ق ۴۰)؛

۳۵۹. المسائل و الاجوبة (در نحو)؛ ابی محمد عبداللہ بن سید بطلیوسی (م ۵۲۱ ق)، کتابت ۹۷۴ ق (ش ل ۳۵۶/۸۰)؛

۳۶۰. مختصر کتاب العین، ابی بکر محمد بن حسن زبیدی اشبیلی (م ۳۷۹ ق)، نسخه بسیار کهن، بی نظیر و ارزشمند، کتابت نیمه دوم سده ۴ ق، عناوین بہ خط کوفی زرین و مذهب (ش ل ۳۶۳/۸۰)؛

۳۶۱. المحکم و المحيط الاعظم (در لغت)، ابوالحسن علی بن اسماعیل (معروف بہ ابی سیدہ - م ۴۵۸ ق)، کتابت ۹۸۱ ق در شہر تنبکتو، (ش ل ۵۳۴/۴۰)؛

۳۶۲. المثلث (در لغت)؛ ابی محمد عبداللہ بن محمد بن سید بطلیوسی (م ۵۲۱ ق)، نسخه کهن، کتابت ۶۳۶ ق کہ با نسخه اصل بہ خط مؤلف مقابله و تصحیح شدہ است (ش ل ۵۳۸/۴۰)؛

۳۶۳. مختار الحکم و محاسن الکلم، امیر ابوالوفاء مبشر بن فاتک مستضری (م حدود ۵۰۰ ق)، جلد دوم، نسخه کهن، کتابت صفر ۶۳۶ ق (ش ی ۹۱۴)؛

۳۶۴. مقامات الحریریة، ابی محمد قاسم بن علی حریری

بزار (م ۲۹۲ ق)، جلد نخست، کتابت صفر ۸۶۳ ق، بہ خط محمد بن ابراہیم المشدالی (ش ق ۲۴۳)؛

۳۴۳. محاذی الموطأ، روایت مهدی محمد بن عبداللہ مصمودی بن تومرت (مؤسس حکومت موحدین در مغرب - م ۵۲۴ ق)، کتابت سده ۹ ق، دارای وقف نامہ ای بہ سال ۸۱۱ ق از ابی محمد عبداللہ طریفی (ش ل ۱۸۱/۴۰)؛

۳۴۴. المعلم فی شرح فوائد مسلم، ابی عبداللہ محمد بن علی المازری (م ۵۳۶ ق)، جلد اول، نسخه کهن، کتابت شعبان ۶۲۹ ق، (ش ق ۹۴)؛

۳۴۵. المعلم فی شرح فوائد مسلم (نسخہ دیگر)، جلد دوم، بسیار نفیس، کهن و ارزشمند، کتابت رمضان ۵۳۰ ق کہ در عصر مؤلف کتابت شدہ است (ش ل ۱۶۴/۴۰)؛

۳۴۶. منال الطالب فی شرح طوال الغرائب، مجدالدین مبارک بن محمد (معروف بہ ابن اثیر - م ۶۰۶ ق)، نسخه کهن، کتابت ۶۰۶ ق، بہ خط برادرزادہ مؤلف محمد بن نصر اللہ (ش ق ۱۸۲)؛

۳۴۷. المختار الجامع بین المنتقی و الاستذکار، ابی عبداللہ محمد بن عبدالحق بن سلیمان یعفری تلمسانی (م ۶۲۵ ق)، جلد ۱ و ۶، بہ خط مغربی خوش، کتابت ۷۳۰ ق (ش ق ۱۷۶)؛

۳۴۸. المفہم لما اشکل من کتاب مسلم، احمد بن عمر بن ابراہیم قرطبی (م ۶۵۶ ق)، جلد ۲ و ۴، نسخه کهن، مورخ ۶۹۶ ق، بہ خط محمود بن عبدالغفور بن یوسف بن عبدالعزیز عجمی در بیت المقدس (ش ق ۴۱)؛

۳۴۹. مختصر صحیح مسلم، حافظ ابی محمد عبدالعظیم المنذری (م ۶۵۶ ق)، خط نسخ، نسخه کهن، مورخ ۶۴۵ ق در حیات مؤلف، (ش ل ۱۰۹/۸۰)؛

۳۵۰. المہتد الکبیر، ابی علی بن زہرا عمر بن علی عثمانی و ریاضی از علمای اوایل سده ۸ ق، دو جلد، نسخه اصل، بہ خط مؤلف در ۷۰۹ ق، (ش ل ۱۸۷/۴۰)؛

۳۵۱. المنہل العذب (المورد العذب)، ابی الفرج عبدالرحمن بن جوزی (م ۵۹۷ ق)، کتابت ۸۷۲ ق، بہ خط ابی بکر بن زید جراحی حنبلی دمشقی (م ۸۸۳ ق)، (ش ق ۱۲۲)؛

۳۵۲. المقام المحزون فی الکلام الموزون، ابی جعفر احمد بن حسن بن علی کلاعی (معروف بہ ابن زیات - م ۸۸۳ ق)، کتابت ذی القعدة ۹۲۳ ق (ش ی ۴۲۶)؛

۳۵۳. ملابس الانوار و مظاهر الاسرار، محمد بن قاسم بن داود

حسین بن اسحاق (م ۲۶۰ ق)، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت جمادی الاولى ۶۸۳ ق، ضمن مجموعه (ش ق ۳۲۱)؛

۳۷۵. المسند الصحیح (نسخه دیگر)، کتابت ۶۱۸ ق (ش ل ۱۰۴/۸۰)؛

۳۷۶. المسند الصحیح (نسخه دیگر)، کتابت سده ۶ ق که دارای اجازهای به خط حافظ ابی محمد عبدالحق بن عبدالرحمن الازدی الاشیبلی به سال ۵۷۵ ق می باشد. (ش ل ۱۲۸/۸۰)؛

۳۷۷. النسخ و المنسوخ فی القرآن، ابوبکر محمد بن عبدالله بن عربی معافری (م ۵۴۳ ق)، نسخه بسیار کهن و نفیس، به خط اندلسی قدیم، شامل تفسیر سوره «بقره» تا پایان سوره «مزمل» (ش ل ۷۲/۸۰)؛

۳۷۸. النسخ و المنسوخ فی الحدیث، حافظ ابوبکر زین الدین محمد بن موسی حازمی (م ۵۸۴ ق)، نسخه نفیس کتابت سده ۹ ق، مقابله و تصحیح شده به سال ۸۷۲ ق (ش ل ۱۹۱/۸۰)؛
۳۷۹. نظم الذرر بآی احمد اجل البشر، ابی الحسن الرهونی (از علمای نیمه سده ۷ ق)، نسخه کهن، کتابت ۶۶۱ ق که برای خزانه مرتضی ابوحفص یکی از حاکمان موحدین (م ۶۶۵ ق) نگاشته شده است. (ش ل ۲۹۱/۴۰)؛

۳۸۰. نصیحة النساء المسلمات و ذکر الموفقات منهن و العابدات، احمد بن ابوبکر احمد حنبلی قادری (م ۸۴۴ ق)، نسخه بسیار نفیس، به خط مؤلف در سال ۸۴۴ ق (ش ق ۱۳۰)؛

۳۸۱. الوجیز فی تفسیر کتاب الله العزیز، ابی الحسن علی بن احمد بن محمد بن علی بن متویه واحدی (م ۴۶۸ ق)، کتابت رجب ۸۲۳ ق، به خط محمد بن عبدالرحمن نامیسی (ش ج ۵۹۰)؛

۳۸۲. الواضحة فی السنن و الفقه، عبدالملک بن حبیب سلمی (از فقهای اندلس - م ۲۳۸ ق)، نسخه بسیار کهن و نفیس، به خط اندلسی قدیم، نسخه بر ابی محمد عبدالرحمن بن محمد بن عتاب (م ۵۲۰ ق) خوانده و تصحیح شده است (ش ل ۸۰۹/۴۰)؛
۳۸۳. الوسیط فی الامثال، احتمالاً از واحدی نیشابوری، نسخه بسیار کهن و گران بها، کتابت سده ۶ ق (ش ق ۱۰۲)؛

۳۸۴. ورقات فی علم الفلك، مؤلف مجهول، در ۱۶ برگ، روی پوست، بسیار کهن، دارای اشکال هندسی قدیم (ش ل ۶۵۴/۴۰)؛

۳۸۵. الوصول لحفظ الصحة فی الفصول، لسان الدین محمد بن عبدالله بن خطیب سلمانی (م ۷۷۶ ق)، تألیف جمادی الاولى ۷۷۱ ق، کتابت نیمه جمادی الثاني ۹۸۵ ق (ش م ۵۰)؛

۳۸۶. الهادی فی الاعراب الی طریق الصواب، محمد بن ابوالوفاء

(م ۵۱۶ ق)، نسخه بسیار نفیس، کهن و ارزشمند، کتابت ربیع الاول ۵۷۴ ق، به خط مهذب بن حسن بن برکات مهلبی (ش د ۹۸۳)؛

۳۶۵. مختصر الاغانی لابی الفرج الاصبهانی، ابی الربیع سلیمان بن عبدالله بن عبدالمؤمن موحدی (م ۶۰۴ ق)، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت ۶۰۷ ق، جلد اول، (ش ق ۱۵۴)؛

۳۶۶. معالم الايمان و روضات الرضوان فی مناقب المشهورین من صلحاء القیروان، عبدالرحمن بن محمد بن علی بن عبدالله اسیری انصاری (معروف به دباغ - م ۶۹۹ ق)، کتابت ۱۸ ذی الحجة ۱۰۷۹ ق، (ش ق ۲۱۵)؛

۳۶۷. من عرف من الصحابة بالکنیة ولم یوقف له علی اسم او اختلف فيه، ابی عمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر قرطبی (م ۴۶۳ ق)، ضمن مجموعه (ش ق ۱۴۳)؛

۳۶۸. من لم یوقف له منهم علی اسم و لا عرف بغير کنیة، ابی عمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر قرطبی (م ۴۶۳ ق)، ضمن مجموعه (ش ق ۱۴۳)؛

۳۶۹. المقصد الشریف و المنزع اللطیف فی ذکر صلحاء الریف، ابی محمد عبدالحق بن اسماعیل بن احمد بن محمد بن خضر بادسی خزرجی غرناطی (م پس از ۷۲۲ ق)، (ش د ۱۱۰)؛

۳۷۰. میزان الاعتدال فی نقد الرجال، حافظ محمد بن احمد بن عثمان ذهبی (م ۷۴۳ ق)، نسخه بسیار نفیس به خط مؤلف و دارای چندین سماع از سعید بن عبدالله الدهلی به سال ۷۴۳ و علی بن عبدالمؤمن بن علی بعلبکی به سال ۷۴۵ ق (ش ق ۱۲۹)؛

۳۷۱. مختصر طبقات الشافعیة الکبری، تاج الدین عبدالوهاب بن علی بن عبدالکافی سبکی (م ۷۷۱ ق)، تألیف ۲۳ ذی القعدة ۷۵۴ ق در دمشق، کتابت ۲۰ جمادی الآخر ۸۰۸ ق (ش ق ۱۷۶)؛

۳۷۲. المسند الصحیح الحسن فی مآثر ابی الحسن (مآثر ابی الحسن علی بن ابی سعید عثمان المرینی)، محمد بن احمد بن مرزوق خطیب تلمسانی (م ۷۸۲ ق)، کتابت رجب ۱۱۲۴ ق، به خط ابراهیم بن عمر هشتوکی، نسخه کهن و نفیس دیگری از این اثر

در کتابخانه اسکوریال در اسپانیا موجود است. (ش ق ۱۱۱)؛

۳۷۳. مرکز الاحاطة بادباء غرناطة، ابوالبقاء بدرالدین محمد بن ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن محمد بشتکی (م ۸۳۰ ق)، (ش د ۲۶۵۰)؛

۳۷۴. مقالة فی الادویة المضمونة المجریة، جالینوس، ترجمة

۳۹۷. قرآن کریم، کامل، به خط کوفی، بر روی پوست، از سده‌های نخستین (ش ل ۱/۸۰)؛

۳۹۸. مختصر اعراب القرآن و معانی، ابی اسحاق ابراهیم بن سری بن سهل زجاج (م ۳۱۱ ق)، کتابت ذی الحجه ۳۸۲ ق (ش ق ۳۳۳)؛

۳۹۹. المدوّنة، روایت سخنون بن سعید التنوخی (م ۲۴۰ ق)، کتابت ۴۹۴ ق، (ش ل ۵۷۴/۴۰)؛

۴۰۰. المدوّنة (نسخه دیگر)، کتابت نیمه دوم سده ۴ ق، به خط اندلسی، بر روی پوست آهو، به خط عبدالله بن محمد بن عبدالوارث (ش ل ۳۱۹/۴۰)؛

۴۰۱. مختصر ابی مصعب احمد بن ابی بکر زهری (م ۲۴۲ ق)، کتابت ۳۵۹ ق در قرطبة اندلس، به خط اندلسی حسین بن یوسف عبدالامام الحاکم المستنصر (ش ل ۸۷۴/۸۰)؛

۴۰۲. مختصر کتاب العین، ابی بکر محمد بن حسن زبیدی اشبیلی (م ۳۷۹ ق)، کتابت سده ۴ ق، (ش ل ۳۶۳/۸۰)؛

۴۰۳. النوادر و الزیادات علی ما فی المدوّنة فی موضوع الاقرار، محمد عبدالله بن ابی زید قیروانی (م ۳۸۶ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت ۳۸۳ ق در حیات مؤلف، (ش ل ۷۹۳/۴۰)؛

۴۰۴. الفقه، مؤلف مجهول، عربی، کتابت ۵۰۰ ق، (ش ی ۷۳۰)؛

برای آگاهی بیشتر در مورد نسخه‌های خطی کتابخانه «خزانه» قرویین به منابع ذیل مراجعه شود:

۴۰۵. برنامه ی شامل علی بیان الکتب العربیة الموجودة بخزانة جامع القرویین، ا. بل، چ فاس، ۱۹۱۸ و ۱۹۱۷ م، در ۱۶۰ ص؛

۴۰۶. مجلة المجمع العلمی العربی، ج ۳۳، «من نوادر المخطوطات المعربیة»، عبدالعزیز المیمانی، چ ۱۹۵۸، ص ۶۸۵ و ۶۸۴؛

۴۰۷. مجموعه فهارس، دکتر صلاح‌الدین المنجد، چاپ ۱۹۵۹ م، ص ۱۶۳-۱۶۷، «مکتبة القرویین»؛

۴۰۸. قائمة ل نوادر المخطوطات العربیة المعروضة فی مکتبة جامع القرویین بفاس، چ رباط، مغرب، انتشارات وزارت آموزش و پرورش، ۱۹۶۰ م، ۸۴ ص؛

۴۰۹. قائمة ل نوادر المخطوطات العربیة المعروضة فی مکتبة جامع القرویین بفاس، چاپ مجدد در بیروت، انتشارات مرکز الخدمات و الابحاث، ۱۹۹۰ م؛

۴۱۰. نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی قرویین در فاس،

بن احمد موصلی (معروف به ابن القبیسی، از علمای سده ۷ ق)، نسخه بسیار نفیس و کهن، کتابت ذی القعدة ۶۱۲ ق، در آغاز نسخه، اجازة‌ای به خط مؤلف برای کاتب نسخه (خالد بن عمر بن محمود بن محمد بن حمزه به سال ۶۲۶ ق) آمده است. (ش ق ۲۲۲)؛

۳۸۷. الامالی المصریة (در حدیث)، تخریج حسین بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل محاملی (م ۳۳۰ ق)، نسخه اصل، کتابت نیمه نخست سده ۴ ق، به خط مؤلف (ش ق ۱۱۴)؛

۳۸۸. التاریخ، ابی عمرو خلیفة بن خیاط بن خلیفة بن خیاط شیبانی عصفری بصری (م ۲۴۰ ق)، کتابت ذی القعدة ۴۷۷ ق (ش ق ۱۹۹)؛

۳۸۹. جامع البیان عن تأویل آی الفرقان، ابوجعفر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق)، ده جزء در یک جلد، کتابت سده ۴ ق، به خط اندلسی قدیم (ش ل ۳۷/۸۰)؛

۳۹۰. جامع البیان عن تأویل آی الفرقان (نسخه دیگر)، جزء ۳۱، کتابت ۳۹۱ ق، (ش ل ۷۹۱/۴۰)؛

۳۹۱. حذف من نسب قریش، مؤرج بن عمرو بن حارث سدوسی (م ۱۹۵ ق)، نسخه بسیار کهن، کتابت سده ۳ ق، دارای چند سماع به سال ۲۵۱ ق (ش ق ۹۹)؛ یادآوری می‌شود که این نسخه احتمالاً همان نسخه‌ای است که اکنون در کتابخانه عمومی مغرب در شهر رباط قرار دارد. این جانب شخصاً از نزدیک آن را در کتابخانه رباط مشاهده نمودم و متأسفانه بسیار فرسوده و برگ‌هایی پراکنده داشت و نیاز جدی به ترمیم و بازسازی دارد.

۳۹۲. الزهد و الرقاق، حافظ ابو محمد عبدالله بن مبارک (م ۱۸۱ ق)، کتابت ۴۶۵ ق، به خط اندلسی (ش ل ۱۸۶/۸۰)؛

۳۹۳. سیر ابراهیم بن محمد الفزازی، ابواسحاق (م ۱۸۶ ق)، جلد دوم، نسخه بسیار کهن کتابت ربیع الآخر ۲۷۰ ق، روی برگ آغازین نسخه خط خلف بن عبدالملک بن بشکوال و نیز مالک نسخه عباس بن اصیغ (م ۳۸۶ ق) آمده است.

۳۹۴. صحیح بخاری، کتابت اواخر ذی القعدة ۴۹۲ ق، در ۵ جزء (ش د ۱۳۲)؛

۳۹۵. صحیح بخاری (نسخه کهن دیگر)، کتابت نیمه دوم سده ۵ ق، دارای سماعات بسیاری از جمله حافظ ابوالحسن طاهر بن مفوز شاطبی به سال ۴۸۱ ق (ش ل ۹۴/۸۰)؛

۳۹۶. قرآن کریم، خط کوفی، بر روی پوست، از سده‌های نخستین (ش ج ۱)؛

۴۱۹. المجلة المغربية للتوثيق و المعلومات، چ ۱۹۸۵ م، ج ۳، «مکتبه جامع القرویین عبر التاريخ»، (مروری بر ارائه اسناد مغربی)، نزهة ابنة الخياط، ص ۹ - ۲۵؛

بیشتر نسخه‌های خطی موجود در این خزانه، در فهرست چهار جلدی نسخه‌های خطی چاپ شده این کتابخانه آورده شده‌اند، مگر برخی از آنها که آغاز و انجام ندارند و برگ‌های آنها مشوش هستند و از نسخه‌های بسیار نفیس نمی‌باشند. بجز فهرست‌های چاپ شده مزبور، چند دفتر دست‌نویس از نسخه‌های خطی موجود کتابخانه موجودند که شامل عناوین نسخه‌ها و نام نگارندگان و محل استقرار آنها می‌باشد و چون از آنها زیاد استفاده شده است، برگ‌هایشان سست گردیده و پراکنده دارند.

هم‌چنین یک دفتر دیگری به‌عنوان دفترالاعارة لخزانة القرویین به خط احمد بن محمد بن مهدی بن محمد بن عباس بن صابر البعزای در میان نسخه‌های خطی این کتابخانه (ش ۱۴۵۸) وجود دارد که شامل اسامی افرادی است که نسخه‌های خطی آن را برای مطالعه دریافت داشته‌اند. متأسفانه این نسخه اکنون در این کتابخانه وجود ندارد.^۱

الخزانة العلمية الصیحية در سلا

روز سوم و آخرین روز با قرار قبلی در ساعت ۵ بعد از ظهر عازم بازدید از کتابخانه «صیحية» در شهر قدیمی «سلا»، در کنار شهر رباط شدیم. شهر «سلا» اکنون در اثر وسعت پایتخت، به آن متصل و در آن ادغام شده است و امروزه رودخانه «ابورقراق» حذفاصل رباط و سلا می‌باشد. این شهر از شهرهای بسیار قدیم مغرب است.

هنگام ورود مورد استقبال مسؤل و متولی کتابخانه، استاد احمد صییحی، از نوادگان بنیانگذار اصلی کتابخانه (مرحوم استاد حاج محمد صییحی، از اخترشناسان مشهور مغرب) قرار گرفتیم. وی پس از پذیرایی، ما را با بخش‌های این کتابخانه آشنا ساخت و گفت: این کتابخانه از سوی جد من در سال ۱۹۶۷ م تأسیس و وقف گردیده است. پس از ایشان، پدرم مرحوم حاج عبدالله صییحی، نیز که مهندس کشاورزی بود، کتاب‌های زیادی بر آن وقف نمود و بنای جدیدی بر آن

(یادداشت‌های لوی - پرونشل)، جی اسکات، پاریس، انتشارات مؤسسه مطالعات شرقی، ۱۹۶۲، ج اول، ص ۲۷۱ - ۲۸۴؛

۴۱۱. لائحة المخطوطات الموجودة بخزانة القرویین بفاس، رباط - مغرب، انتشارات وزارت اوقاف، فرهنگ و مسائل اسلامی، ۱۹۷۳ م، ۱۰۱ ص؛

۴۱۲. فهرست مخطوطات خزانه القرویین، محمد العابد الفاسی، چ کازابلانکا، انتشارات دارالکتاب، ۱۹۷۹ م / ۱۳۹۹ ق، جلد اول، ۴۶۳ ص؛

۴۱۳. فهرست مخطوطات خزانه القرویین، محمد العابد الفاسی، چ کازابلانکا، انتشارات الشرق، ۱۹۸۰ م / ۱۴۰۰ ق، جلد دوم، ۵۴۰ ص؛

۴۱۴. فهرست مخطوطات خزانه القرویین، محمد العابد الفاسی، چ کازابلانکا، انتشارات النجاح الجديدة، ۱۹۸۳ م / ۱۴۰۳ ق، جلد سوم، ۳۶۵ ص؛

۴۱۵. فهرست مخطوطات خزانه القرویین، محمد العابد الفاسی، ۱۹۸۹ م / ۱۴۰۹ ق، جلد چهارم، ۴۱۶ ص؛

در این فهرست ۴ جلدی، خصوصیات هر یک از نسخه‌ها چنین آمده است: نام کتاب، نام کامل مؤلف یا مصنف و تاریخ درگذشت وی، آغاز هر نسخه، تعداد اجزا، اطلاعات اساسی درباره منشأ اصلی هر نسخه و تاریخ تحصیل آن‌ها، تاریخ کتابت، نام کاتب، سبک خط و ذکر هرگونه آسیب وارد شده به نسخه‌ها، تعداد برگ، ابعاد، تعداد سطرهای هر برگ، در صورت دارا بودن تاریخ آغاز نگارش نسخه، در پایان خلاصه یادداشت‌ها.

۴۱۶. مکتبه جامع القرویین فی فاس، خزائن الکتب العربیة فی الخافقین، فیلیپ. دی. طرازی، بیروت، جلد اول، ۱۹۴۷ م، صفحات ۲۳۰ - ۲۳۲؛

۴۱۷. مجلة معهد المخطوطات العربیة، چ قاهره، ج ۲، ش ۱ و ۲، ۱۹۵۹ م / ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹ هق، «خزانة القرویین و نوادرها (نسخه‌های خطی عربی در جهان)»، محمد العابد الفاسی، شامل وصف ۸۱ نسخه خطی موجود در آن کتابخانه، ص ۳ - ۱۶؛

۴۱۸. صحیفة معهد الدراسات الاسلامیة، رساله مؤسسه تحقیقات اسلامی در مادرید (اسپانیا)، ش ۹ - ۱۰، سال ۱۹۶۱ و ۱۹۶۲ م، «تقرير عن مخطوطات العربیة فی المغرب»، محمود علی مکی، ص ۴۴۳ - ۴۵۹، شامل شرح و توصیف برخی از مجموعه‌های قرویین و دیگر مجموعه‌های رباط، مغرب؛

۱. فهرست کتابخانه قرویین، ج ۴، ص ۱۷۳.

نگه‌داری می‌شود میراث خاندان صبیحی بوده است. یک فهرست دست‌نویس نیز شامل نام کتاب و مؤلف و کاتب در این کتابخانه موجود می‌باشد. متأسفانه برخی از نسخه‌های این کتابخانه آفت دیده و فرسوده شده‌اند.

نسخه‌های خطی این کتابخانه بیش‌تر شامل نسخه‌های ریاضی و نجوم هستند، زیرا مؤسس کتابخانه خود یک منجم و ریاضی‌دان مشهور بود. دیگر نسخه‌ها در علوم قرآن و حدیث، منطق، فقه، اصول، عرفان، رجال و تراجم، اجازات، سفرنامه، جغرافیا و طب می‌باشند. کتابخانه اکنون به شبکه بین‌المللی اینترنت نیز متصل است. بخشی از این کتابخانه اختصاص به چاپ و انتشار برخی از نسخه‌های خطی قدیم و یا آثار جدید دارد و تاکنون چندین عنوان کتاب چاپ و منتشر کرده است که از آن جمله‌اند: السلسل العبد، تحفة الزائر، النوازل الفقهية، بیوتات مدینة سلا، الإتحاف الوجیز و معجم ارجاع الدارج فی المغرب.

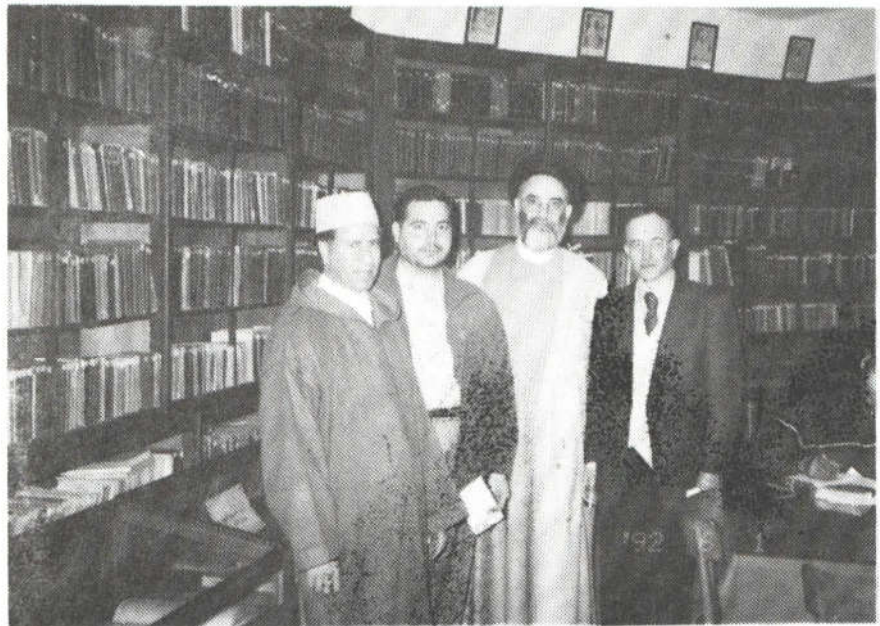
این جانب در پایان بازدید خود، از متولی کتابخانه خواستم چنانچه موافقت کند، فهرست نسخه‌های خطی آن کتابخانه را ما تهیه کنیم و به چاپ برسانیم. وی پاسخ آن را به بعد موکول نمود. البته کتابخانه در حال دسته‌بندی و آماده‌سازی و فهرست مابقی نسخه‌هاست که فهرست نشده‌اند.

این کتابخانه هم‌چنین دارای نسخه‌های خطی نفیس و کهن و نیز نسخه‌های هنری و مذهب می‌باشد. برخی از نسخه‌های آن را که از نزدیک دیده‌ام، و گزیده‌ای دیگر از نسخه‌های فهرست شده عبارتند از:

۱. کتاب الفتیافی الفقه المالکی، محمد بن حارث بن اسد الخشنی القیروانی الاندلسی (م ۳۳۶ ق)، شامل ۴۶ باب،

۱. در برخی منابع، تعداد نسخه‌های خطی این کتابخانه بالغ بر ۴۰۰۰ جلد آمده که ظاهراً درست نیست؛ زیرا متولی کتابخانه شخصاً تعداد آن‌ها را بالغ بر ۲۰۰۰ جلد بیان داشت و در یک دفتر مختصر نیز شمار آن‌ها را همین تعداد آورده است. شاید منظور از ۴۰۰۰ نسخه، چهار هزار عنوان در ۲۰۰۰ جلد باشد، چون برخی از جلدها دربرگیرنده چندین رساله می‌باشند.

بنیاد نهاد (۱۹۱۷ - ۱۹۹۵ م) که اکنون شامل دو طبقه می‌باشد و در کنار میدان شهدا در سلا قرار گرفته است. این کتابخانه وابسته به هیچ نهادی نیست و از محل موقوفاتی که بنیانگذار آن بر این کتابخانه وقف نموده، اداره می‌شود. طبقه همکف برای استفاده دانش‌آموزان دبیرستانی و طبقه فوقانی برای استادان دانشگاه و محققان اختصاص داده شده است. مخزن کتاب‌های چاپی و خطی نیز در طبقه فوقانی قرار دارد و به گفته متولی، در حال حاضر ۳۸۰۰۰ نسخه چاپی عربی دارد که ۴۰۰ جلد آن چاپ سنگی هستند و ۶۰۰۰ جلد دیگر به زبان فرانسه می‌باشند و ۲۰۰۰ نسخه خطی اسلامی^۱ و قریب ۱۰۰۰۰۰ سند دست‌نویس دارد. تاکنون فقط یک جلد از فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه در سال ۱۹۸۵ م در کویت از سوی «معهد المخطوطات العربیة» به چاپ رسیده که آن را دکتر محمد حجبی، استاد دانشکده ادبیات

گنجینه صبیحیه در سلا

دانشگاه رباط، تدوین نموده است و در آن تعداد ۱۳۳۷ نسخه معرفی شده و وعده داده است که بقیه را در جلد دوم معرفی خواهد کرد، ولی جلد دوم هنوز چاپ نشده است.

در این فهرست، نام کتاب، نگارنده، آغاز و انجام نسخه، تعداد اجزا، تعداد برگ‌ها، تعداد سطرهای هر صفحه، سبک خط، نام ناسخ، محل و تاریخ کتابت و شماره ثبت نسخه آمده است. بخش قابل توجه نسخه‌های خطی، که در این کتابخانه

- نسخة نفیس؛
۱۸. اخبار الزمان، یحیی بن سعید الجزولی السملالی الگرمی (م ۹۶۲ ق)؛
۱۹. أعذب الموارد فی رفع الاسانید، إدريس بن محمد المنجرة الحسنی الفاسی (م ۱۱۳۷ ق)؛
۲۰. إقتفاء الاثر بعد ذهاب اهل الاثر (مسالك الهداية إلى معالم الرواية)، ابوسالم عبدالله بن محمد العیاشی؛
۲۱. إمداد ذوی الاستعداد إلى معالم الرواية و الإسناد، عبدالقادر بن احمد بن أبی حیدة الكوهن الفاسی؛
۲۲. انساب أشراف المغرب من ادارسة و لموتیین و موخذین، ابوبکر بن محمد السیوطی، نسخه مذهب؛
۲۳. أنموذج من تاریخ سلا، احمد بن محمد الصبیحی السلوی؛
۲۴. الانوار الحسنیة فی نسبة من بسجلنامه من الاشراف المحمدیة، احمد بن محمد بن احمد الحسنی؛
۲۵. باکورة الزبدة من تاریخ أسفی و عبده، احمد بن محمد الصبیحی السلوی؛
۲۶. اجازة بغیة الراوی، اجازة ابی عبدالله محمد الصبیحی السلوی برای عبدالحی بن عبدالکبیر الکتانی الفاسی (م ۱۳۸۲ ق)؛
۲۷. البدور الضاویة فی التعریف بالسادات اهل الزاویة الدلائیة، سلیمان بن محمد الحوات الحسنی (م ۱۲۳۰ ق)؛
۲۸. تحفة الإخوان ببعض مناقب شرفاء وزان، احمد حمدون بن محمد الطاهری الحسنی الجوطی (م ۱۱۹۲ ق)؛
۲۹. تحفة الزائر ببعض مناقب سیدی الحاج احمد بن عاشر، احمد بن عاشر بن عبدالرحمن الحافی السلوی (م ۱۱۶۳ ق)؛
۳۰. تحفة الناظرین فیمن ولی مصر من الولاة و السلاطین، عبدالله بن حجازی (مشهور به شرقاوی)؛
۳۱. تقایید و اشعار فی سبعة رجال مراکش، محمد بن سعید المرغینی (م ۱۰۸۹ ق)؛
۳۲. تقیید فی الاشراف بالمغرب، محمد بن الحسن المجاصی (قاضی فاس - م ۱۱۰۳ ق)؛
۳۳. تقیید فی الاشراف الجوطیین، محمد بن الحسن المجاصی؛
۳۴. تقیید فی النسب الشریف، مؤلف ناشناخته؛
۳۵. ثبوت الشرف من قبل الام، احمد بن مبارک اللمطی السجلماسی؛
۳۶. ثبوت النسب الشریف بظهاثر احمد المنصور و غيرها، حسن الیلالی السوسی؛
۲. ایضاح المسالك إلى قواعد الامام مالك، احمد الوئشیرسی (مؤلف كتاب المعیار)، نسخة نفیس که در پایان آن چندین تقریظ آمده است؛
۳. الکتیبة الکامنة فیمن لقیناه بالاندلس من شعراء المائة الثامنة، لسان الدین بن الخطیب، نسخة نفیس و هنری؛
۴. زهر الأکم فی الامثال و الحكم، الحسن الیوسی، نسخة ملوکی نفیس، مذهب و مجدول تا حرف دال؛
۵. تبصرة الغافل و تذکرة العاقل، محمد بن الطیب المرینی در تصوف و اخلاق؛
۶. المقرب فی وصف المجیب، احمد بن ابی حمیدة المطرفی المراكشی (از دانشمندان و ریاضی دانان مغرب)؛
۷. بغیة ذوی الرغبات فی شرح عویص رسالة الماردینی فی الربیع المجیب من المیقات، همان مؤلف؛
۸. مجموع اسئلة و اجوبة مواضع مختلفة، (در مباحث الهیات و منطق و بلاغت)؛
۹. الفوائد الجمیة فی إسناد علوم الامة، عبدالرحمن التمنارتی، نسخة نفیس؛
۱۰. الروض العاطر الأنفاس باخبار الصالحین من اهل فاس، محمد بن عیشون الشراط، نسخة نفیس؛
۱۱. الدرر المرصعة فی اخبار صلحاء درعة، محمد بن عبدالسلام الناصری، در دو جلد، کتابت ۱۲۳۰ ق، در عصر مؤلف؛
۱۲. الابتسام عن دولة مولانا عبدالرحمن بن هشام یا دیوان العبر فی اخبار اهل القرن الثالث عشر، ابی العلاء ادريس (از کتآب وزیر محمد بن ادريس العمراوی)؛
۱۳. التنبیه المغرب عما علیه الآن حال المغرب، حسن بن الطیب بوعشرین؛
۱۴. کشف العرین عن لیوث بنی مرین، احمد الناصری، نسخة اصل به خط مؤلف؛
۱۵. رسائل الشیخ ابی بکر محمد بنانی الفاسی الرباطی (در تصوف و عقاید و سلوک)، به خط یکی از مریدان مؤلف؛
۱۶. رحلة إدريس الجعیدی السلوی الی اوربا ایام الحسن الاول، نسخة اصل به خط مؤلف؛
۱۷. غایة الامنیة و ارتقاء الرتبة العلیة فی ذکر الانساب الصقلیة ذات انوار السنیة، عبدالواحد بن محمد بن احمد الفاسی الفهری (م ۱۲۱۳ ق)؛

- ادريس بن محمد المنجرة الحسنى الفاسى؛
 ٥٨. فهرس الحسن بن مسعود اليوسى؛
 ٥٩. الفوائد الجمة فى إسناده علوم الامة، عبدالرحمن بن محمد بن احمد بن ابراهيم الجزولى التمنارى (م حدود ١٠٦٠ ق)؛
 ٦٠. قرة العيون فى الشرفاء القاطنين بالعيون بفاس، سليمان بن محمد الحوات الحسنى؛
 ٦١. لمحة من تاريخ سلا، محمد بن على الدكالى السلوى؛
 ٦٢. مختصر الديباج المذهب فى معرفة أعيان المذهب، ابراهيم بن فرحون اليعمرى؛
 ٦٣. نذ من تاريخ سلا، محمد بن على الدكالى السلوى؛
 ٦٤. نزهة الناظرين فى تاريخ مسجد سيد الاولين والآخريين، جعفر بن اسماعيل البرزنجى الحسنى المدنى (م ١٣١٧ ق)؛
 ٦٥. النسب الحسينى، احمد بن عبدالقادر القادرى (م ١٣٣٧ ق)؛
 ٦٦. نظم الذرر واللال فى شرفاء عقبه بنى صوال الكتانتين، محمد الطالب بن حمدون بن عبدالرحمن السلمى الفاسى؛
 ٦٧. نظم رجال الحلية لابي نعيم الاصبهاني، محمد بن جابر الغساني المكناسى (م ٨٢٧ ق)؛
 ٦٨. النور الشامل فى مناقب فحل الرجال الكامل، احمد بن مهدي الغزال (م ١١٩١ ق)؛
 ٦٩. شواهد الكشف والبيان فى تفسير القرآن، ابى اسحاق الثعلبى بدون تاريخ، ١١٢ برگ؛
 ٧٠. كتاب در قرآآت، به فارسى، ٧١ برگ؛
 ٧١. غيث المواهب العلية بشرح الحكم العطائية، محمد بن ابراهيم بن عباد النفري الرندى الفاسى، كتابت ٩٣٣ ق؛
 ٧٢. اختصار لمح السحر من روح الشعر وروح الشجر، سعد بن احمد بن ابراهيم بن ليون التجيبى، كتابت نيمة صفر ٧٤٩ هـ؛
 ٧٣. حلّ المبهم والمعجم فى شرح لامية العجم، على بن قاسم الطبرى (م حدود ٦٨٣ ق)، كتابت اوائل شعبان ٧٠٥ هـ؛
 ٧٤. زيج البتاني، محمد بن جابر بن سنان الحرانى البتاني المنجم، ١٠٨ برگ؛
 ٧٥. طب الفقراء، ابو جعفر احمد بن ابراهيم بن الجزار القيروانى (م ٣٩٥ ق)، ١٧ برگ؛
 ٧٦. صحيح بخارى، به خط اندلسى مُعرب، در ٤ جلد، نسخة هنرى، مذهب و نفيس.

٣٧. خلاصة الادب فى الرد على من قال إن شرف العلم افضل من شرف النسب، المهدي بن محمد الصحراوى؛
 ٣٨. خلاصة عمدة الراوين فى تاريخ تطاوين، احمد بن محمد الرهونى التطوانى؛
 ٣٩. درة الحجال فى غرة اسماء الرجال، احمد بن محمد بن القاضى المكناسى الفاسى (م ١٠٢٥ ق)؛
 ٤٠. درة السلوك فيمن حوى الملك من الملوك، احمد بن محمد بن القاضى المكناسى الفاسى؛
 ٤١. الدرر المكنونة فى النسبة الشريفة المصونة، محمد التهامى ابن المدنى گنون الفاسى (م ١٣٣١ ق)؛
 ٤٢. الدرّ النثير فيمن اشتهر و صح نسبه من شرفاء الوداغير، محمد بن الحسن الودغيري (م ١٣٠٠ ق)؛
 ٤٣. الدرّ النفيس فيمن بفاس من أبناء محمد بن نفيس، الوليد عبدالله بن العربى العراقى الفاسى (م ١٢٦٥ ق)؛
 ٤٤. الدرر والعقيان فى بيان شرف بنى زيان، محمد بن عبدالله بن عبدالجليل التنسى (م ٨٩٩ ق)؛
 ٤٥. الدرر والعقيان فيما قيده من جوهرة التيجان، محمد التهامى بن المكى بن عبدالسلام بن رحمون الحسنى (م ١٢٦٣ ق)؛
 ٤٦. دوحه الناشر لمحاسن من كان بالمغرب من مشايخ القرن العاشر، محمدين عمر بن الحسين بن مصباح الحسنى الشفشاونى (م ٩٨٦ ق)؛
 ٤٧. الذهب الابريز فى مناقب سيدى عبدالعزيز، احمد بن المبارك اللطى السجلماسى؛
 ٤٨. الروض الهتون فى اخبار مكناسة الزيتون، محمد بن احمد بن غازى العثمانى؛
 ٤٩. زهرة الأُس فى أوّل من أسس مدينة فاس، على الجزنائى الفاسى (م پس از ٧٦٦ ق)؛
 ٥٠. شرح الصدر باهل بدر، عبدالسلام بن الطيب القادرى الفاسى؛
 ٥١. صلحاء أسفى و عبدة، احمد بن محمد الصبيحى السلوى؛
 ٥٢. عائلات اهل سلا، جان كوستى فرانسوى، تعريب عشاش بلقاسم بن العربى الجزائرى (م پس از ١٣٤٤ ق)؛
 ٥٣. فهرس احمد بن الخياط الزكراى الحسنى الفاسى؛
 ٥٤. فهرس التاودى ابن سودة المرى؛
 ٥٥. فهرس عبدالقادر الفاسى؛
 ٥٦. فهرس محمد بن الحسن البنانى الفاسى؛
 ٥٧. فهرس المنجرة المسمى عذب الموارد فى رفع الاسانيد،